

BUREAUS VOOR ONTMOETING MET MOSLIMS

Rooms Katholieke Kerk in Nederland: Berry van Oers

Postbus 13049, 3507 LA UTRECHT. Tel. (+31)030-2326936

Rooms Katholieke Kerk in België: Simon Lambregs, pr.

Kerkpad 3 3665 As tel.089/65.70.61

Protestantse Kerk in Nederland: Jan Post-Hospers

Postbus 8506, 3503 RM Utrecht Tel. (+31) 030-8801880

REDACTIE:

Ton Crijnen

Hans Haafkens

Simon Lambregs

Nico Landman

Berry van Oers (kernredactie)

Piet Reesink (eindredactie)

Esther Struikmans (kernredactie)

Marianne Vorthoren

Abonnementen:

Binnenland: 15,50 € (5 nummers of 200 bl.)

Buitenland : 18,40 €

Losse nrs. : 3€ **plus** portokosten

abonnementen@rkk.nl

Abonnementen kunnen elk gewenst moment tenzij vier weken voor het begin van het nieuwe kalenderjaar worden opgezegd.

E-mail: berryvo@rkk.nl

Tekeningen: Frans Kalb

Advertentietarieven op aanvraag.

Uitgever, redactie en administratie:

Biltstraat 121, Postbus 13049, 3507 LA UTRECHT.

Tel. (+31) 030-2326936

Fax: (+31) 030-2307097

Voor het overnemen van artikelen is toestemming van de uitgever nodig

Beeldende kunst en islam lijken met elkaar op gespannen voet te staan. Wanneer zijn beelden c. q. afbeeldingen wel of niet toegestaan? Hans Theunissen gaat hier uitvoerig op in.

Arabische kalligrafie is van oorsprong religieuze kunst. Hassan Massoudy ontwikkelde een eigen stijl die seculier kan worden genoemd. Hij beschrijft op dichterlijke wijze zijn worsteling met de materie van woorden, letters en penselen.

Cindy van den Bremen is al acht jaar bezig om moslima's en andersgelovigen op modieuze wijze te laten sporten.

Op zoek naar bevrijdende woorden: Ellen Kok	88
Beelverbod en beeldcultuur : Hans Theunissen	92
Biografie Hassan Massoudy: P. Reesink en H. Massoudy	103
Hoe kan een gedacht kalligrafie worden? : H. Massoudy	106
Sporthoofddoeken: Cindy van den Bremen	111
Van her en der	114
Boeken en tijdschriften	121

Op zoek naar bevrijdende woorden

Ellen Kok

Op 21 april organiseerden de Contactraad voor Interreligieuze Dialoog (CID) van de rooms-katholieke kerk, Islam en Dialoog en Kerk in Actie van de protestantse kerk in Nederland (PKN) de achtste werk en ontmoetingsdag voor moslima's en christen-vrouwen. In het pas opgeknapte gebouw van de stichting Islam en Dialoog te Rotterdam bogen ruim veertig vrouwen zich over teksten uit Koran en Bijbel op zoek naar een wereld die vrouwen gelukkig maakt. Bijzonder hoogleraar christen-moslimrelaties aan de VU Nelly van Doorn-Harder en Anki Peper, predikante van de protestantse kerk te Elst (Gld) hielden een inleiding over de manieren waarop vrouwen met heilige teksten kunnen omgaan. In beide lezingen resoneerde een krachtige boodschap voor alle vrouwen: "Stap niet uit de traditie, laat je er niet uit zetten, eis je plek op in de kerk en op de universiteit."

De Koran is het woord van God, daarover zijn alle moslims het eens, maar daarbinnen is de goddelijke boodschap, vaak nauw verbonden met de islamitische wet, nog steeds opnieuw te ontdekken. En die ontdekkingen, zeker wanneer ze door vrouwen zelf zijn gedaan, zijn vaak gunstig voor vrouwen. In de eerste lezing gaf Nelly van Doorn voorbeelden uit de islamitische en niet-islamitische wereld. Ze besprak Riffat Hassan (Pakistan), Fatima Mernissi (Marokko) en Amina Wadud (VS), allemaal vrouwen op zoek naar de Koran die ook voor vrouwen bevrijdend is. Want voor wie het uitgangspunt serieus neemt dat de Koran een bevrijdend boek is voor zowel mannen als vrouwen, is er nog heel wat te winnen.

Zondeval

Riffat Hassan, islamitisch theologe, mensenrechtenactiviste en professor in de VS, ging op zoek naar de bevrijding in de heilige Koran zelf. Vrouwen die leven in het hart en op de vloer van de maatschappij, leven in een breed netwerk van sociale verbanden en zijn er dus op gericht om op die manier naar de wereld en naar teksten te kijken. Met deze vrouwelijke invalshoek 'leven in verbanden' en ondersteund door de kennis van vele Korangeleerden, herlas Riffat Hassan onder andere de tekst van het scheppingsverhaal. Bij veel moslims was het beeld van de verdrijving uit het paradijs gebaseerd op de tekst van het scheppingsverhaal in de Bijbel, waarin Eva wordt aangeduid als de meest schuldige. Riffat Hassan onderwees mensen in de versie van de Koran. In de Koran wordt het woord 'zondeval' niet gebruikt en wordt de schuld niet eenzijdig bij Eva neergelegd. Vrouwenhandel

Door, samen met mannen, heilige teksten in de Koran te herlezen vanuit het licht van bevrijding voor alle mensen, en door vervolgens door deze manier van lezen ook aan anderen te onderwijzen, kunnen uiteindelijk, via een fatwa (juridisch advies van een godsdienstige wetspecialist) veranderingen in de wereldlijke wet worden doorgevoerd.

Van Doorn-Harder verwees hierbij ook naar de bewustwording omtrent vrouwenhandel in Indonesië. Vrouwenhandel kwam door benadering vanuit het perspectief van de Koran in een nieuw daglicht te staan, namelijk dat van de onmenselijkheid. Na jaren van intensieve studie en een fatwa kwam er ook een wet tegen vrouwenhandel.

Geen revolutie maar evolutie

Fatima Mernissi, sociologe, maakte op haar manier in Marokko naam. Zij bracht haar jeugd door in een harem en deed later diverse onderzoeken naar leven en beleving van vrouwen in Marokko. Mernissi begreep dat het lezen en begrijpen van de Koran nooit zou kunnen zonder de bijdrage van andere wetenschappelijke disciplines. Wie de Koran leest moet ook iets weten van geschiedenis en van de sociale wereld waarin mensen zijn opgegroeid. Samen met een groot aantal andere geleerden ging Fatima Mernissi op zoek naar de context van de verhalen.

Amina Wadud, hoogleraar Islamstudies in Virginia (VS) is zwart, vrouw en bekeerd moslima. Ze verkeert daarmee drie maal in een achtergestelde positie. Wadud ging op 18 maart 2005 voor in het vrijdaggebed voor mannen en vrouwen. Drie moskeeen weigerden hun gebedsruimte ter beschikking te stellen, daarom vond het gebed uiteindelijk plaats in een kerk in New York. Deze actie riep onder moslims veel controverse op. Amina Wadud kreeg bekendheid als de eerste vrouw die voorging in het gebed, maar door deze revolutionaire aanpak verloor zij een deel van haar geloofwaardigheid en van haar achterban. Ook veel vrouwen konden haar niet meer volgen. “Geen revolutie maar evolutie” is op de werkdag in Rotterdam dan ook het advies van Nelly van Doorn-Harder.

Patriarchaal boek

Predikante Anki Peper leerde als jong meisje dat de Bijbel uit de hemel gevallen was, inclusief de komma's en punten. Voor Anki was dit een lastige kwestie want in diezelfde Bijbel stond dat God had bepaald dat de man het hoofd van het gezin was en dat vrouwen dienden te zwijgen. Peper maakte de zeventiger jaren mee, een hernieuwde kijk op de Bijbel. Ze leerde als studente theologie zelf na te denken over de bijbelteksten en ze vroeg zich meer en meer af: hoe kan het dat God zegt dat vrouwen onderdanig moeten zijn en nooit rechtstreeks religieuze vragen mogen stellen, terwijl Jezus zelf zo gelijkwaardig met vrouwen omging? In die tijd, vertelt Peper, verlieten veel vrouwen de kerk. Als het boek zo patriarchaal is heeft dat boek ons niets meer te bieden, zeiden deze vrouwen. Peper wilde en kon dat niet. Ze ging te rade bij feministische theologes zoals Rosemary Radford Ruether. En zo, al lezend en studerend werd Peper zich er opnieuw van bewust dat de Bijbel bovenal een bevrijdend boek is waarin een volk uit ballingschap wordt bevrijd, waarin de kleine van de grote wint. De rode draad van de Bijbel is toch dat telkens weer een menselijke profeet opstaat tegen het

geweld van de gevestigde orde. De kernboodschap is toch de boodschap van een betere wereld.

De Bijbel als receptenboek

In de negentiger jaren kwam daar nog eens de benadering bij dat de lezer niet alleen te maken had met het boek, maar ook met zichzelf en de eigen culturele context, de eigen bril. De lezer staat niet buiten het verhaal. De Bijbel is immers geschreven door mensen die God hebben ervaren en die dat elk op hun eigen manier verder wilden vertellen. Er zijn niet voor niets vier evangeliën, elk met een eigen klank. De Bijbel is geen receptenboek. Een vraag stellen en het boek laten openvallen zoals in sommige christelijke gezinnen voorheen wel de gewoonte was, biedt dan ook geen soelaas volgens Peper.

Op zoek naar bevrijdende verhalen

De Bijbel is een geïnspireerd boek, de geest van God waart erin rond. En wie het zoeken niet opgeeft, kan die Geest ontdekken. Ook Peper is blij dat zij niet, zoals andere vrouwen, uit de traditie is gestapt en daarentegen op zoek is gegaan naar het verhaal van de lezer, van de schrijver en de boodschap van God. En ook Peper moedigt vrouwen aan om te blijven studeren, kritisch te blijven en te zoeken naar de bevrijdende boodschap te midden van al die verschillende bijbel- en koranverhalen.

Dadels en elfjes

In de middagworkshop bestudeerden de deelnemers twee teksten: een van de gewezen katholieke priester en dichter Huub Oosterhuis (bij de meeste moslima's bekend als 'de vader van Trijntje') en een van de achste eeuwse soefi-heilige en dichteres Rabi'a al-Adawiyya. Rabi'a stelt fijntjes: "God oordeelt niet volgens de uiterlijke norm, het is niet de buitenkant die telt van de mens, maar de binnenkant. Bovendien is veel van onze godsdienst afgeleid van Aisja, Mohammeds echtgenote. Het is dus goed spirituele inspiratie van een vrouw te krijgen." Over deze teksten maakten de vrouwen een elfje, een gedichtje dat elf woorden bevat.

Plenair lazen de vrouwen elkaar daarna nog teksten voor uit zowel Bijbel als Koran. Weinig zachtzinnige teksten. Over vrouwen valt in beide tradities heel veel slechts te vertellen, maar gelukkig ook een veel goeds zoals: "Een sterke vrouw wie zal haar vinden? (-) Zij is vol daadkracht, onvermoeibaar is ze in de weer"(Spreuken 31:10 en14).

Oase

En omdat de Bijbel en de Koran niet alleen positieve teksten over vrouwen bevatten maar ook teksten die ten onrecht negatief kunnen worden gebruikt door mensen, in dit

geval om vrouwen te beknotten, is er voor vrouwen dus nog werk aan de winkel. Vrouwen zullen blijvend aandacht en tijd moeten investeren. Ze zullen teksten moeten lezen en herlezen en dan nog zullen er vragen blijven. De jaarlijkse werkdag eindigde met een verhaal over dadels, die groeien op vruchtbare plaatsen in een ontoegankelijke woestijn. Bij vertrek werden dadels uitgedeeld. De pitten zijn door de vrouwen geplant in bloempotten in de hoop dat, mede wat de vrouwen deze dag met elkaar deelden, de schaduwrijke oase zal ontstaan waarin vrouwen in alle rust en vrijheid verder kunnen nadenken over Gods Woord.

De Moslima van Vermeer

Johannes Hogebrink 2004

www.johannez.nl

Beeldverbod en beeldcultuur in de islam

Hans Theunissen

Inleiding

Eind februari 2001 verschenen er in de internationale pers berichten over het vernietigen van beelden door de Taliban in Afghanistan. Aanvankelijk werd vooral gesproken over beelden in de collectie van het museum in Kabul:

“Berichten in de media meldden dat ijverige autoriteiten van de islamitische milities onlangs verschillende oude voorwerpen hebben vernietigd in het museum van Kaboel. Hieronder bevond zich een uitzonderlijk en kostbaar Boeddhabeeld ongeveer 2000 jaar oud. Officiële woordvoerders van de Taliban hebben de berichten categorisch ontkend maar hebben journalisten geweigerd het museum te bezoeken. [...] Het blijft echter zorgwekkend dat sommige hardliners de voorwerpen in het museum zien als afgoden, die onder islamitische wet verboden zijn. Het museum van Kaboel is sinds 1992 voor het publiek gesloten nadat het grootste deel van de unieke collectie was geplunderd tijdens gevechten tussen Afghaanse krijgsheren.”¹

Slechts stenen

Maar al snel bleek dat de Taliban bevel hadden gegeven om de beroemde Boeddha beelden in Bamiyan te vernietigen: “De leider van de islamitische Talibanstrijders in Afghanistan wuifde internationale veroordeling van zijn bevel om de oude Boeddhabeelden te vernietigen

weg met de woorden “ We vernietigen slechts stenen”. Mulla Mohammad Omar zei tegen het in Pakistan gevestigde islamitische Afghaanse persbureau (AIP) dat hij had bevolen alle beelden in Afghanistan te vernietigen, ook die uit de rijke voor-islamitische geschiedenis, in overeenstemming met ‘het islamitische geloof’. “Volgens de islam maak ik me nergens over druk. Het is mijn taak de islamitische orde te implementeren, zo beweerde hij vanuit het fundamentalistische bolwerk in Kandahar. Het vernietigen van beelden is een islamitische opdracht en ik heb dit besluit genomen in het licht van een fatwa van de ulama (geestelijke geleerden) en de Hoge Raad van Afghanistan. De islamitische wet is de enige die voor mij aanvaardbaar is.”[...] “Alleen Allah, de Almachtige, dient te worden vereerd, en niets of niemand anders, volgens Mulla Omar’s decreet.”

Boeddhabeelden

Voordat islamitische veroveraars Afghanistan binnenvielen ongeveer 1400 jaar geleden, was het land boeddhistisch. Het is bekend vanwege zijn twee kolossale en oude Boeddhabeelden in de centrale provincie Bamiyan, die dateren uit de tweede eeuw. Ze behoren, gelooft men, tot de grootste rechtop staande Boeddha’s in de wereld. [...] “Sommige mensen geloven in deze beelden en bid-

¹ Persbericht AFP, 26-02-2001.

den tot hen... Als mensen zeggen dat dit niet ons geloof is maar slechts een deel van de geschiedenis, dan vernietigen we dus alleen maar stenen.”²

Begin maart 2001, niet lang na het verschijnen van deze berichten, gingen de Taliban ook daadwerkelijk over tot het opblazen van de monumentale Boeddha beelden in Bamiyan. Kritiek op deze “barbaarse daad” kwam zowel uit de westerse als de islamitische wereld.

Cartoons

Het lijkt geen twijfel dat anno 2007 moslims via moderne media als televisie, internet, kranten, tijdschriften in één dag met meer afbeeldingen in contact komen dan 50-100 jaar geleden in hun hele leven. In de dagelijkse praktijk levert de hedendaagse stroom aan beeldmateriaal weinig problemen op. In een religieuze context echter kunnen bepaalde afbeeldingen bij bepaalde groepen tot uitgesproken felle reacties leiden. Dit toont aan dat aan het begin van de 21^e eeuw de kwestie afbeeldingen- en beeldverbod nog steeds actueel is. Ook de Deense Mohammed cartoons, begin 2006, en de Zweedse Mohammed spotprent, september 2007, illustreren de actualiteit van het onderwerp. De reacties op deze spotprenten liepen overigens ook onder “moslims” sterk uiteen: van ongeïnteresseerdheid (wat gaat mij dat aan) via oprechte gekwetstheid (onnodig en respectloos) tot politiek gemotiveerde en georganiseerde antiwesterse demonstraties en rellen zoals de bestorming van de Deen-

se ambassade in Damascus, en de prijs op het hoofd van de Zweedse striptekeenaar. De meest heftige reacties kwamen vooral uit de hoek van radicale politieke moslims die de kwesties voor hun eigen doeleinden gebruikten. Uit de reacties van mijn eigen Turkse en Marokkaanse vrienden bleek vooral bezorgdheid over de toenemende polarisatie. De cartoons zelf werden niet heel interessant gevonden, eerder niet geslaagd (er was er maar één leuk). De nasleep van de cartoon affaire heeft echter duidelijk laten zien dat dit soort afbeeldingen - als polarisatie het doel is - zowel een anti-islamitische als een antiwesterse agenda kunnen dienen.

Bevelschrift beeldenstorm

In de hierboven aangehaalde persberichten werd verwezen naar het bevelschrift van de Taliban dat de basis vormde voor de beeldenstorm. De tekst hiervan luidt als volgt:

“Na consultatie van de religieuze leiders van de IEA³, religieuze oordelen van de ulama en regels van de Hoge Raad van de IEA moeten alle beelden en niet-islamitische schrijnen overal in de IEA worden vernietigd. Deze beelden waren en zijn tot nu toe gebedshuizen van ongelovigen en deze ongelovigen vereren en eerbiedigen nog steeds deze beelden. Alleen Allah (God) mag aanbeden worden en alle afgodsbeelden moeten vernietigd worden. Daarom heeft de hoogste leider van de IEA aan alle vertegen-

² Persbericht AFP, 27-02-2001

³ Islamitisch Emiraat van Afghanistan (noot red.)

woordigers van het Ministerie tot Bevordering van de Deugd en Onderdrukking van het Kwaad en van de Ministeries van Informatie en Cultuur het bevel gegeven dat alle beelden moeten worden vernietigd zodat niemand ze meer kan aanbidden in de toekomst”.⁴

De tekst bevat een duidelijke religieuze onderbouwing voor het vernietigingsbevel: “Alleen Allah (God) mag aanbeden worden en alle afgodsbeelden moeten vernietigd worden.” Uit de tekst zelf blijkt echter nergens waar deze onderbouwing op teruggaat. Het heeft dus zin om in de belangrijkste bronnen (Koran en hadith) van de islamitische wet (shari’a) op zoek te gaan naar de basis van het islamitische beeldverbod en de bron van de onderbouwing van de Taliban.

Bronnen van het beeldverbod

De Koran bevat een aantal relevante passages:

Soera 3: 45-49: (45) Toen de engelen zeiden: “O Marjam, God kondigt jou een woord van Hem aan, wiens naam zal zijn de masieh, ‘Isa, de zoon van Marjam. Hij zal in het tegenwoordige leven en het hiernamaals in hoog aanzien staan en behoren tot hen die in de nabijheid [van God] zijn. (46) In de wieg en als volwassene zal hij tot de mensen spreken en hij zal een van de rechtschapenen zijn.” (47) Zij zei: “Mijn Heer, hoe zou ik een kind krijgen, terwijl geen mens mij aangeraakt heeft.” Hij zei: “Zo is het. God

schept wat Hij wil. Wanneer Hij iets beslist, dan zegt Hij er slechts tegen: ‘Wees!’ en het is.” (48) En Hij zal hem het boek, de wijsheid, de Taura en de Indjiel onderwijzen. (49) En [God zal hem] als een gezant tot de Israëlieten [zenden, om te zeggen]: “Ik ben tot jullie gekomen met een teken van jullie Heer: *Dat ik voor jullie uit klei iets als de vorm van een vogel zal scheppen, er dan in zal blazen en dat het dan met Gods toestemming een vogel zal zijn.* Dat ik blindgeborenen en melaatsen zal genezen en doden levend maak, met Gods toestemming. En dat ik jullie meedeel wat jullie eten en wat jullie in jullie huizen opslaan. Daarin is een teken voor jullie als jullie gelovig zijn.”⁵

Soera 5: 110: (110) Toen God zei: “O ‘Isa, zoon van Marjam, denk aan Mijn genade aan jou en jouw moeder toen Ik jou sterkte met de heilige geest, zodat jij in de wieg en als volwassene tot de mensen sprak en toen Ik jou het boek onderwees en de wijsheid, de Tawra en de Injil en toen jij met Mijn toestemming uit klei iets als de vorm van een vogel schiepte en er toen in blies en het met Mijn toestemming een vogel was en toen jij blindgeborenen en melaatsen met Mijn toestemming genas en toen jij doden met Mijn toestemming [uit het graf] te voorschijn liet komen en toen ik de Israëlieten van je afhield toen jij met duidelijke

⁴ Edict issued by the Islamic State of Afghanistan, City of Kandahar 3, 12, 1421.

⁵ *De Koran*, Een weergave van de betekenis van de Arabische tekst in het Nederlands door Fred Leemhuis, Houten 2005, 45 (hierna *De Koran*).

bewijzen tot hen kwam, waarop zij onder hen die ongelovig waren zeiden dat dit duidelijk slechts toverij was.”

Alleen God scheidt

In de bovenstaande twee passages uit de Koran (soera 3: 45-49 en soera 5: 110) wordt de unieke scheppingskracht van God benadrukt: alleen God kan scheppen, een wezen levensadem inblazen. Dit wordt nog een keer benadrukt in soera 59: 24 waar God geprezen wordt als *al-Khaliq al-Bari al-Musawwir* de Schepper, de Maker, de Vormgever. De Arabische vorm *sawwara* van de stam و ر ص / S-W-R heeft de betekenis: “vormen, creëren, scheppen”, maar ook “afbeelden, tekenen” (en tegenwoordig ook: “fotograferen”⁶). Het woord *musawwir* wordt daarom ook gebruikt voor iemand die afbeeldingen maakt, een tekenaar of schilder. Wanneer dit woord voor God wordt gebruikt, wordt echter verwezen naar het feit dat God de enige Schepper, Maker, Vormgever is.

Twee andere passages uit de Koran benadrukken een ander aspect:

Soera 5: 90: Jullie die geloven! De wijn, het kansspel, de *offerstenen* en de verlotingspijlen zijn een gruwel van satans makelij. Vermijdt die dus; misschien zal het jullie welgaan.

Soera 21: 51-70: (51) En Wij hebben vroeger al aan Ibrahiem zijn redelijk inzicht gegeven en Wij waren bekend met hem. (52) Toen hij tot zijn vader en zijn

volk zei: “*Wat zijn dat voor beelden waaraan jullie eer bewijzen?*” (53) Zij zeiden: “Wij hebben gemerkt dat onze vaders hen al dienden.” (54) Hij zei: “*Dan verkeerden jullie en jullie vaders in duidelijke dwaling.*” (55) Zij zeiden: “Ben jij tot ons gekomen met de waarheid of behoort jij tot hen die schertsen?” (56) Hij zei: “Nee, jullie Heer is de Heer van de hemelen en de aarde die ze ook aangelegd heeft en ik behoort tot hen die jullie daarvan getuigen. (57) En bij God ik zal tegen jullie afgoden een list beramen, nadat jullie de rug hebben toegekeerd.” (58) *Toen sloeg hij ze aan grui-zels, behalve een grote ervan; misschien zouden zij ernaar terugkeren.* (59)

In de bovenstaande soera 5: 90 en soera 21: 51-70 wordt het monotheïstische karakter van de islam benadrukt: er is slechts één God die vereerd dient te worden en afgodsbeelden (= polytheïsme) moeten vernietigd worden.

Hadith

Ook in de hadith-literatuur vinden we verschillende verwijzingen naar afbeeldingen. De hadiths kunnen in drie categorieën ondergebracht worden:

Type 1: Hadiths met betrekking tot hangend textiel met afbeeldingen:

1a Stof of tapijt met afbeeldingen die/dat door ‘A’isha (vrouw van Mohammed) opgehangen is voor een deur of nis en die/dat in opdracht van de Profeet weer verwijderd wordt.

⁶ Hans Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, New York 1976, 529-530.

1b Engelen betreden geen huis waar zich een hond of figuren/afbeeldingen bevinden.

1c De Engel Gabriël kondigt bezoek bij de Profeet Mohammed aan, maar komt niet binnen voordat de aanwezige hond of de stof met afbeeldingen verwijderd is.

1d Afslaan van uitnodiging als een gordijn met afbeeldingen aanwezig is.

Type 2: Hadiths met betrekking tot de unieke scheppingskracht van God: Afbeeldingen maken is “voor God spelen”. Degenen die beelden/afbeeldingen gemaakt hebben, worden op de Dag des Oordeels gevraagd om hun “schepping” leven in te blazen. Omdat ze dit niet kunnen, worden ze zwaar gestraft. Makers van beelden/afbeeldingen worden daarom vervloekt. Hadiths die tot deze categorie behoren, zijn gerelateerd aan soera 3: 45-49, soera 5: 110 en soera 59: 24 waarin eveneens de unieke scheppingskracht van God tot uitdrukking gebracht wordt: God heeft geen gelijken als het om scheppingskracht gaat.

Type 3: Hadiths met betrekking tot (af)beeld(ing)en in de Ka’ba in Mekka:

3a Mohammed verbiedt afbeeldingen in de Ka’ba en het maken van dergelijke afbeeldingen. Bevel aan ‘Umar om deze afbeeldingen weg te halen na de verovering van Mekka in 630 AD.

3b Afbeeldingen van Ibrahim & Maria/Ibrahim & Isma’il in de Ka’ba die weggehaald worden.

3c Maar ook overlevering over afbeelding van Maria met kind die juist gespaard blijft.

3d ‘Ali vernietigt met hulp van Muhammed beelden die zich op/in de Ka’ba bevonden.

Hadiths die tot deze categorie behoren, zijn gerelateerd aan soera 5: 90 en soera 21: 51-70 waarin eveneens over afgodbeelden gesproken wordt en de noodzaak deze te vernietigen.

Verband hadith-Koran

Twee van de drie categorieën hadiths zijn dus inhoudelijk duidelijk gerelateerd aan de Koran. Bij de eerste categorie is dit echter niet het geval. Ofschoon de hadith-literatuur pas in de periode eind 8e eeuw- eind 9e eeuw systematisch verzameld en vastgelegd werd, gaan veel teksten met betrekking tot beelden c. q. afbeeldingen terug op overleveringen uit het einde van de 7e eeuw. Dit heeft ertoe geleid dat Paret geconcludeerd heeft dat theologische discussies over afbeeldingen al in de tweede helft van de 7^e eeuw begonnen moeten zijn en dat in het eerste kwart van de 8e eeuw de discussie over het onderwerp eigenlijk al afgesloten was. In die tijd moet dus het islamitische beeldverbod geformuleerd zijn.⁷ Dit wordt bevestigd door de munthervorming van de Omayyadische kalief ‘Abd al-Malik (685-705 AD) die in het begin van zijn regeringsperiode nog munten

⁷ Rudi Paret, ‘Die Entstehungszeit des islamischen Bildverbodes’, *Kunst des Orients*, XI (1976-1977), 1/2, 158-181.

liet slaan met heersersafbeeldingen naar Byzantijns en Sassanidisch voorbeeld, maar daar na ca. 696-697 AD van afzag.⁸

Definitie en praktijk

Op grond van Koran en hadiths kan het islamitische beeldverbod als volgt worden gedefinieerd: Het verbod heeft betrekking op het maken of bezitten van beelden of afbeeldingen van bezielde wezens (met levensadem - “ruh”- dat wil zeggen mensen en dieren). Ook is het verboden je te bevinden in een ruimte met dergelijke beelden / afbeeldingen. Uit hadiths en latere visuele en tekstuele bronnen blijkt evenwel dat er uitzonderingen gemaakt worden voor tapijten en zitkussens met afbeeldingen van bezielde wezens die niet hangen of rechtop staan, maar op de grond liggen en gebruikt worden door erop te zitten/liggen of erover heen te lopen. Ook beelden/afbeeldingen van wezens zonder hoofd of waarvan hoofd en lichaam van elkaar gescheiden zijn, worden (omdat ze niet levensvatbaar zijn) niet als overtreding van het beeldverbod beschouwd.⁹ De volgende voorbeelden illustreren toepassing en beperkingen van het beeldverbod in de praktijk:

Een laat-16^e-eeuwse Osmaanse miniatuur uit de *Siyer-i Nebi* (Het Leven van de Profeet) beeldt hadith type 3d uit. Locatie is de Ka'ba in Mekka. We zien hoe 'Ali, de schoonzoon van de Profeet Mohammed, het afgodsbeeld van de Mek-

kaanse hoofdgod Hubal vernietigt. Vier toeschouwers kijken toe met een vinger in hun mond - een teken van verbazing. De Turkse tekst onder het afgodsbeeld dat door toedoen van 'Ali in stukken breekt luidt: *Hubal dedikleri putdur*¹⁰/De afgod die Hubal genoemd wordt.

Beeldverbod en beeldcultuur

Het hoofd en een voet van het beeld zijn afgebroken. Deze twee details zijn belangrijker dan op het eerste gezicht lijkt. Het afgebroken hoofd illustreert heel

¹⁰ Het Turkse woord *put* is afgeleid van Boedha. Voor de *Siyer-i Nebi* zie Zeren Tanındı, *Siyer-i Nebi. An Illustrated Cycle of the Life of Muhammed and its Place in Islamic Art*, İstanbul 1984.

⁸ Jonathan Bloom & Sheila Blair, *Islamic Arts*, London 1997, 66-67.

⁹ Paret, *art. cit.*

duidelijk dat het hier gaat om een beeld dat niet levensvatbaar meer is. De afgebroken voet dat het beeld niet meer kan staan en dus niet meer vereerd/aanbeden kan worden. Het gaat hier dus om twee essentiële componenten van het beeldverbod die – opmerkelijk genoeg – in een afbeelding in een religieus getint werk weergegeven worden. De afbeelding laat het vernietigen van een afgodsbeeld zien (beeldverbod). Dit afgodsbeeld kan echter afgebeeld worden omdat hoofd en voet zijn afgebroken (uitzondering op beeldverbod). Beeldverbod en beeldcultuur verenigd in één afbeelding.

Hangen of liggen speelt waarschijnlijk ook een rol bij het verbod op het maken van gebedstapjten met afbeeldingen van de Ka'ba dat de Osmaanse sultan Ahmed I in 1610 AD (tevergeefs) uitvaardigde.¹¹ Op het eerste gezicht lijkt het verbod onlogisch. De Ka'ba is geen levend wezen en valt daarom buiten het beeldverbod. De redenering om dit soort tapijten te verbieden is waarschijnlijk de volgende: Omdat de Ka'ba het Huis van God is verdient het respect. Een afbeelding daarvan hoort niet thuis op een stuk textiel of een tapijt dat op de grond ligt en waar men per ongeluk op kan gaan zitten of overheen kan lopen (vgl. hadith type 1). Wandtegels of andere afbeeldingen met de Ka'ba in Mekka die gewoonlijk wel aan een muur bevestigd werden, waren daarom geen probleem en kwa-

men/komen ook veel voor. Veelbetekend is daarom ook dat een gebedstapijt met een dergelijke afbeelding van de Ka'ba in het Mevlana Museum in Konya niet liggend maar hangend tentoongesteld wordt.

Babur's verhaal

Op een miniatuur uit een geïllustreerde *Babur-name*¹² uit ca. 1590 zien we hoe Babur kijkt naar de Jina's¹³ uitgehouwen in de rotsen van de vallei van Urwahi onder het fort van Gwalior.¹⁴ Afgebeeld is een historische gebeurtenis die plaatsvond tijdens één van de militaire expedities van Babur in 1528-1529. In de tekst van de *Babur-name* wordt de gebeurtenis beschreven:

“Aan drie kanten heeft de heuvel een steile wand. De kleur van de steen is als van Biana, iets minder rood. Men heeft gehouwen in de solide rots van deze Adwa en er grotere en kleinere beelden in gemaakt. Aan de zuidkant is een groot beeld, ongeveer 20 meter hoog. Deze figuren zijn volledig naakt zelfs zonder een bedekking van de genitaliën. Rondom de twee grote bassins heeft men twintig of vijfentwintig bronnen gegraven waaruit water wordt geput voor irrigatiedoeleinden. Ze hebben er veel bloemen en bomen geplant die van elders komen. Adwa is een plek die niet

¹² Memoires van Babur, de Mongools-Turkse stichter van de Moghul dynastie in India (1483-1530, regeerde van 1526-1530).

¹³ Beelden van verlossende Jaina leermeesters uit ca. 1441-1474.

¹⁴ Afgebeeld in J. M. Rogers, *Mughal Miniatures*, London 1993, 51.

¹¹ Ahmet Refik, *Onbirinci asr-i hicrîde İstanbul hayatı (1592-1688)*, İstanbul 1988, 43-44.

valt te versmaden. Integendeel, het is er prettig vertoeven. Het verkeerde eraan is dat er overal afgodsbeelden zijn. Ik heb gezorgd dat deze beelden werden vernietigd. Toen ik van Adwa terugkwam in het fort, ging ik naar de Sultan-pul Poort die gesloten is sinds de tijd van de heidenen. Tegen de tijd van het avondgebed kwam ik aan bij een tuin die Rahīmdād had ontworpen. Hier streek ik neer en bracht de nacht door.¹⁵

Ofschoon de informatie in de *Babur-name* lijkt te suggereren dat de beelden helemaal vernietigd zijn, is dat waarschijnlijk niet wat er in werkelijkheid gebeurd is. Tegenwoordig zijn de meeste beelden weer gerestaureerd en kan moeilijk vastgesteld worden hoe beschadigd ze ooit waren. Er zijn echter nog steeds beelden waarvan met name de benen en de hoofden kapotgeslagen zijn. Dit kan erop wijzen dat Babur's bevel uitsluitend resulteerde in een verminking van ledematen en hoofden. Babur's afgodsbeelden ondergingen daarmee hetzelfde lot als het afgodsbeeld van Hubal in de Osmaanse miniatuur. Op de Moghul miniatuur zijn de Jina's overigens afgebeeld in hun naakte staat van voor de "vernietiging".

¹⁵ *Memoirs of Zehīr-ed-Dīn Muhammed Bābur, Emperor of Hindustan. Written by Himself, in the Chaghatāi Tūrki* (Translated by John Leyden and William Erskine, Annotated and Revised by Sir Lucas King), London 1921, II, Chapter 74 ([Events of the Year 935](#)). Digitaal beschikbaar op: <http://persian.packhum.org/persian/>

Ongeschikt voor aanbidding

Wanneer we terugkeren naar de Boeddha beelden van Bamiyan van vóór de totale vernietiging door de Taliban valt op dat ook daar gelaat en benen beschadigd waren. Dit suggereert mogelijk opzettelijke pre-Taliban verminkingen die tot doel hadden de beelden ongeschikt te maken voor aanbidding. Een beeld dat niet kan staan kan niet aanbeden worden en dus niet als afgodsbeeld fungeren en een beeld waarvan het hoofd verwijderd is kan nooit levensvatbaar zijn omdat hoofd en lichaam van elkaar gescheiden zijn. Hiermee wordt duidelijk tot uitdrukking gebracht dat er slechts één God is die scheppingskracht bezit. Dit is de essentie van zowel de passages uit de Koran als de hadiths. In de onderbouwing voor het bevel van de Taliban: "Alleen Allah mag aanbeden worden en alle afgodsbeelden moeten vernietigd worden" wordt opvallend genoeg uitsluitend verwezen naar het argument afgoderij (polytheïsme). We hebben dus te maken met een compomislouze interpretatie die uitsluitend genoeg neemt met de totale vernietiging van de beelden. Het feit dat de Boeddha's van Bamiyan door eerdere "verminkingen" al niet "levensvatbaar" meer waren (hoofd) en niet meer aanbeden konden worden (benen) was voor de Taliban niet voldoende.

Beeldverbod en beeldcultuur nu

De vernietiging van de Boeddha's van Bamiyan leidde ook in de islamitische wereld zelf tot veel afkeurende reacties.

Dit toont duidelijk aan dat veel moslims in deze moderne, visueel ingestelde wereld heel goed in staat zijn een onderscheid te maken tussen een Boeddha beeld als “cultureel erfgoed” en als “afgodsbeeld” vgl. beelden uit het Faraonische Egypte. Hier komt bij dat tegenwoordig ook voor de meeste gelovige moslims een beeld gemaakt door mensenhanden de unieke scheppingskracht van God niet ter discussie stelt. Voor de Taliban was de vernietiging van de Boeddha’s van Bamiyan echter een mogelijkheid om een enge interpretatie van het beeldverbod op demonstratieve wijze voor de buitenwereld tot uitdrukking te brengen.

Beeldverbod versus beeldcultuur

De islamitische geschiedenis kent dus niet alleen het alom bekende “beeldverbod” maar ook een rijke beeldcultuur, die beide weliswaar soms op gespannen voet staan maar desondanks gewoon naast elkaar voorkomen. In sommige perioden wordt het beeldverbod door belangrijke groepen en overheden actief nagestreefd, waardoor de beeldcultuur in het gedrang komt. In andere perioden kan de beeldcultuur zich handhaven ondanks de kritiek van sommige religieuze geleerden. Vandaag de dag is het gebied waarin het beeldverbod actief wordt toegepast beperkt en gaat het vrijwel uitsluitend om de religieuze sfeer. In deze religieuze sfeer zien we bijvoorbeeld in Egypte veranderingen bij muurschilderingen ter gelegenheid van de terugkeer van de bedevaart naar Mekka. In plaats

van kleurige afbeeldingen van mensen, dieren, schepen, vliegtuigen etc. zien we vaker kalligrafische verwijzingen naar de hagg. Conservatieve interpretaties van de soennitische islam als Wahhabisme/Salafisme blijken de Egyptische religieuze beeldcultuur te beïnvloeden. Echter in tijden en omstandigheden waarin het soennitische beeldverbod niet actief nagestreefd en toegepast wordt, zal beeldcultuur zich ontwikkelen, ook op het religieuze gebied. Een fascinerend voorbeeld van dit laatste fenomeen treffen we aan in het shi’itische Iran waar religieuze afbeeldingen van bijvoorbeeld de Profeet Mohammed, de kalief ‘Ali, zijn zonen Hasan en Husayn en de overige imams van de Shi’a overal op straat te koop zijn. Tot de meest opmerkelijke afbeeldingen behoren de posters met portretten van een jonge Mohammed, toen hij nog geen profeet was. Er bestaan verschillende varianten van de afbeelding die echter allemaal teruggaan op dezelfde - onverwachte - bron: een begin 20^e-eeuwse ansichtkaart van een Noord-Afrikaanse jongen (op sommige uitgaven genaamd Mohamed) van de bekende uitgeverij Lehnert & Landrock. (zie afbeeldingen)¹⁶ Naast afbeeldingen van een jonge Mohammed zijn er in Iran ook posters te koop met een volwassen Mohammed. Op deze afbeeldingen zien we een bebaarde Mohammed met zijn rech

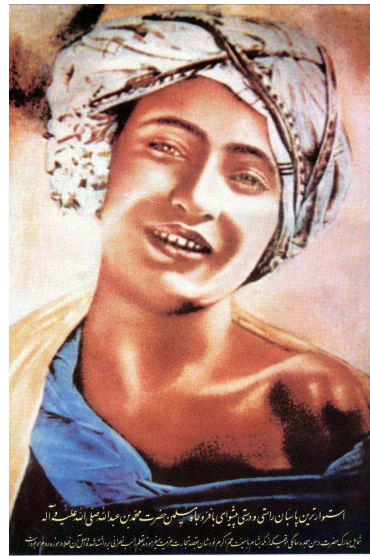
¹⁶ Pierre Centlivres & Micheline Centlivres-Demont, ‘Une étrange rencontre. La photographie orientaliste de Lehnert et Landrock et l’image du prophète Mahomet’, *Études photographiques*, 17 (november 2005), 4-15.

terhand en wijsvinger opgeheven. In zijn linker hand houdt hij de Koran. Deze afbeelding is verwant aan die van zijn schoonzoon ‘Ali die veruit de

meest afgebeelde persoon is.

Deze moderne Iraanse posters kunnen ook buiten Iran aangetroffen worden. Vooral in Turkije zijn Iraanse posters van ‘Ali of de twaalf imams onder Alevieten wijd verspreid (naast Turkse posters van Atatürk). Opmerkelijk is wel dat Iraanse posters van de Profeet Mohammed niet of nauwelijks in Turkije aangetroffen worden. Ik ben zelf in Turkije nog nooit een dergelijke poster tegengekomen. Het is mij niet bekend of dit komt omdat de Alevieten hier zelf om religieuze redenen vanaf zien of dat er sprake is van “aangepast gedrag” in een overwegend soennitische omgeving. Hetzelfde geldt voor het overwegend soennitische Syrië waar de machthebbers een shi’itische Nusayri achtergrond hebben, maar ik zelf in Damascus, zelfs in de nabijheid van shi’itische heiligdommen die door veel Iraanse pelgrims bezocht worden, nog nooit een dergelijke poster heb aangetroffen. Ze zullen er

misschien wel zijn, maar ze zijn absoluut minder prominent aanwezig in het straatbeeld van Damascus, dat gedomineerd wordt door portretten

van de drie mannelijke leden van de presidentiële Asad-dynastie.

Het shi’itische Perzische cultuurgebied heeft historisch gezien een veel sterkere beeldcultuur ook op religieus gebied. Vanaf de Mongoolse tijd bestond er een rijke traditie van figuratieve kunst, inclusief afbeeldingen van de Profeet Mohammed die soms ongesluierd, soms licht gesluierd (met beperkt zichtbare gelaatstrekken), soms geheel gesluierd werd afgebeeld. In het soennitische Osmaanse Rijk echter werd de Profeet, wanneer dat al gebeurde, geheel gesluierd – zonder zichtbare gelaatstrekken – afgebeeld. Dergelijke afbeeldingen zijn vooral in geïllustreerde manuscripten in de privé bibliotheken van de sultans terug te vinden en dan hoofdzakelijk in werken met een religieus-educatieve functie zoals de eerder genoemde *Siyer-i Nebi*. Wanneer het gaat om afbeeldingen van de Profeet Mohammed en zijn mannelijke familieleden springt het Perzische shi’itische cultuurgebied er dus uit. In

soennitische delen van de islamitische wereld is men veel terughoudender met het afbeelden van Mohammed.

Suprematie van de kalligrafie

In het soennitische cultuurgebied bestond en bestaat tot op de dag van vandaag wel een tekstueel-kalligrafische traditie die tot doel had/heeft het uiterlijk van de Profeet Mohammed te beschrijven maar niet af te beelden. De manier van beschrijven in dit soort teksten (*al-Shama'il al-Nabawiyya, Hilya*) is interessant omdat vaak gebruik gemaakt wordt van “uitsluitingen” om tot een nauwkeurige en correcte “weergave” van het uiterlijk van de Profeet te komen: “Hij was niet lang of klein, maar van gemiddelde lengte...” Dergelijke beschrijvingen maar ook de *Burda* van al-Busiri – een gedicht over de Profeet Mohammed – behoren met passages uit de Koran en hadiths tot de belangrijkste gekalligrafeerde religieuze teksten.

Recitatie en kalligrafie

Vanwege de centrale positie van het Woord van God – de Koran – in de islamitische geloofsleer, en het belang van een juiste weergave en verspreiding van dit Woord kunnen recitatie en kalligrafie beschouwd worden als religieuze kunst *par excellence*. Het is de taak van een kalligraaf om dit Woord in dienst van de islam op de meest perfecte manier weer te geven. Ofschoon het kalligraferen van de Koran de meest eervolle en belangrijke taak van een kalligraaf is, behoort ook

het kalligraferen van teksten over de Profeet Mohammed tot het bereik van kalligrafie als publieke religieuze kunst. Het streven naar kalligrafische perfectie laat zich in deze context dan ook interpreteren als een vorm van respect voor de Profeet Mohammed wiens uiterlijk zich niet laat vatten in beelden, maar wel in woorden.

Hans Theunissen, Universiteit Leiden

Hassan Massoudy

De Arabische kalligrafie mag dan zijn oorsprong vinden in de koranteksten en dus religieuze kunst par excellence zijn geweest, de reeds lang in Frankrijk gevestigde kunstenaar Hassan Massoudy heeft aan deze kalligrafie een nieuwe vorm en inhoud gegeven zonder de continuïteit met het verleden prijs te geven.

Na een korte beschrijving van zijn artistieke carrière, laten we Massoudy zelf aan het woord. Hij is een schilder die woorden dicht en een dichter die woorden schildert.

Leven en werk van Massoudy

Hassan Massoudy is geboren in 1941 in Najaf, een stad in het zuiden van Irak. Hij groeit op in een traditionele maatschappij, gekenmerkt door een strenge godsdienst en een verzengende woestijn, maar ook door collectieve vreugde bij grote feesten en een sfeer/ klimaat van solidariteit. In deze stad waar elke afbeelding is verboden, stort hij zich op jonge leeftijd met hartstocht in de tekenkunst en de kalligrafie. Al zijn krachten zet hij in om het juiste papier en de juiste kleuren/ pigmenten te vinden.

In 1961 vertrekt hij naar Bagdad om in de leer te gaan bij verschillende kalligrafen. Hij bezoekt tentoonstellingen van moderne kunst, die hem in verrukking brengen en droomt ervan om beeldende kunst te gaan studeren.

Emigratie

Maar hij komt in een politieke chaos terecht die uitloopt op een dictatuur. Na menig verblijf in de gevangenis verlaat hij Irak in 1969 voor Frankrijk, vrij maar verscheurd. Hij begint een studie aan de Ecole des Beaux Arts (School voor Schone Kunsten) van Parijs. Daar doet hij aan figuratieve schilderkunst. Maar

tevens gaat hij door met de kalligrafie. Door titels voor Arabische tijdschriften te maken kan hij zijn studie financieren. Geleidelijk aan komt de kalligrafie in zijn figuratieve schilderijen terecht en uiteindelijk zal dit zijn werk zo gaan overheersen dat het figuratieve schilderen volledig verdwijnt.

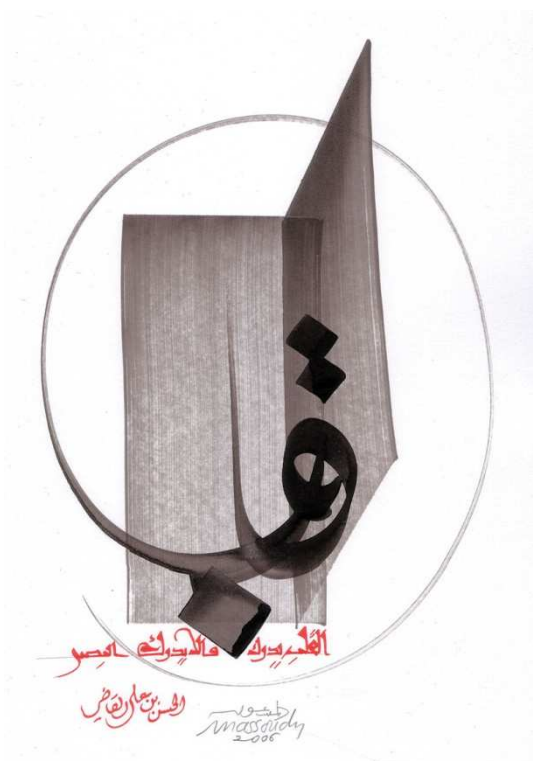
Muziek, poëzie, kalligrafie

In 1972 ontwerpt en produceert hij het schouwspel Arabesque, samen met de comédien Guy Jacquet, bij wie zich enkele jaren later de musicus Fawzi El Aïedi aansluit, en maakt in het openbaar Arabische kalligrafieën die op een groot scherm worden geprojecteerd. Met deze voorstellingen waarin muziek, poëzie en kalligrafie samengaan reizen ze met z'n drieën dertien jaar lang door Europa.

Met dit optreden zoekt Hassan Massoudy naar spontaniteit bij het gebaar en naar een kortstondige expressie. Deze ervaring is een keerpunt in zijn oeuvre.

Het de lijnvoering in zijn kalligrafie wordt sneller en zijn beweging breder. Traditioneel wordt de Arabische kalligrafie vooral in het zwart gedaan. Om beter zijn gevoelens te uiten gaat hij op

de grotere kunstwerken kleuren toevoegen.

Hassan Ibn Ali AlQadi: Het hart bevat wat het zicht niet kan vatten.

Licht en schaduw

Naast zijn schilderwerk gaat hij in z'n eentje licht verder met het improviseren in het openbaar. Hij noemt dit Kalligrafie van licht en schaduw (zie op de website zijn tentoonstellingen en workshops). De kalligrafie ontstaat voor onze ogen. Zwarte vormen tekenen zich af tegen het licht. Letters, woorden, zinnen worden op het scherm geprojecteerd. Langzaam ontvouwen zich dunnere en dikkere lijnen die zich vrij door de ruimte bewegen. Dan wordt het gebaar sneller, het woord wordt met energie geladen om zo een beter evenwicht tot stand te brengen. De esthetiek, de geometrie en

de verschillende ritmes van de kalligrafie dringen zich aan ons op. De composities worden opgebouwd. De dynamiek van de gebarentaal brengt de poësie tot leven.

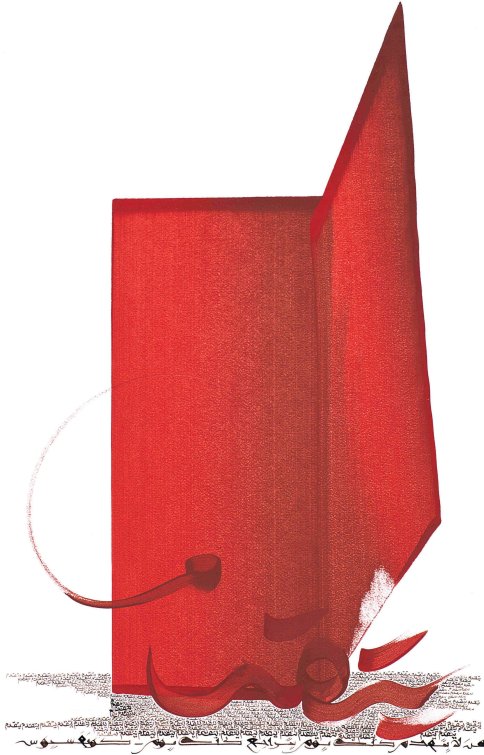
Ballet

In 1995 maakt hij deel uit van het ballet Selim, samen met kader Belarbi, een beroemd danser van de Opera van Parijs en de zangeres Houria Aïchi. De choreografie is van Michel Kaleménis.

In 2005 ontmoet hij de danseres en choreograaf Carylton Carlson en de musicus en ney-fluitspeler Kudsi Erguner. Met z'n drieën en begeleid door drie dansers en drie musici, ontwerpen ze het schouwspel Metafoor, waarin muziek, dans en kalligrafie harmonisch samengaan. De voorstelling werd ontworpen op het festival van Istanbul in 2005 en daarna uitgevoerd in 2006 in Dyon, Perpignan, Roubaix, Châlons en Champagne, et in Italië in Rome in het Teatro Valle.

Synthese

Het werk van Hassan Massoudy is het resultaat van een ontmoeting tussen verleden en heden, tussen oosterse en westerse kunst, tussen traditie en moderniteit. Hij zet de traditie van de kalligrafie voort maar tegelijkertijd breekt hij er mee. Zijn lijnen worden eenvoudiger. Wat de inhoud betreft: de woorden en zinnen die hij kalligrafeert, komen van dichters en schrijvers uit de hele wereld of bestaan soms uit eenvoudige volkswijsheid. Zijn werk is doortrokken van

Confucius:

Wie niet dagelijks vooruitgaat, gaat achteruit.

een humanistische cultuur. Als men zijn kunst ziet, word men ontroerd door de lichtheid en transparante dynamiek van zijn lijnen, de contrasten tussen dunne en dikke lijnen, zwart en wit, concreet en abstract. De emotie, voelbaar bij het zien van zijn werk wordt bewerkstelligd door de beweging, de lichtheid, de transparantie van het lijnenspel en het contrast tussen zwart en wit, vol en leeg, concreet en abstract.

Hassan Massoudy heeft als echte vakman in Irak geleerd om zelf zijn gereedschap en schildersbenodigdheden te maken en zijn kleuren samen te stellen uit basismaterialen en gekleurde pigmenten.

Hij houdt regelmatig tentoonstellingen en heeft een twintigtal boeken op zijn naam. Zijn biografie komt uitvoerig aan de orde in het Franse boek *Si loin de l'Euphrate* (Ver van de Eufraat). Het is een ontroerend verhaal over zijn jeugd in Irak aan het begin van de dictatuur.

Hoe kan een gedicht kalligrafie worden?

Hassan Massoudy

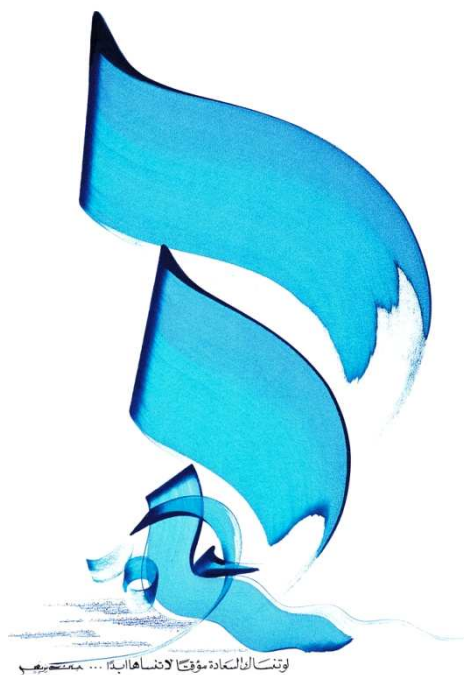
Hoe kan het woord teken worden?

Bij de klassieke kalligrafen komt de schoonheid van de perfecte stijl als een gevolg van het toepassen van codes en regels die door iedereen worden gekend en erkend. Wat de kalligraaf persoonlijk nog kon toevoegen was meer leven brengen in de getekende lijnen. Voor mij geldt vandaag de dag een andere methode. Ik focus mijn blik op poëtische beelden. Welk woord dringt zich aan mij op zodat ik het kan uitvergrooten? Ik tel eerst de rechtop staande letters en dan de letters met een boog zodat ik ze een ritme kan geven bij de compositie. Ik droom en mijmer over de letters. Ik stel me het woord voor in verschillende kalligrafie-stijlen. Ik schets enkele lijnen en transformeer de letters, ik verplaats ze en verander ze. Tegelijkertijd zweeft het beeld van de dichter in mijn hoofd. Eerst vaag. Sommige beelden worden eerder helder dan andere, soms al de eerste dag. Bij andere beelden duurt het maanden. Dat het zo lang duurt, betekent dat ik het raadsel van het beeld nog niet heb doorgrond. Dat verplicht me dus om vol te houden.

De lijnvoering moet krachtig zijn en overeenkomen met de betekenis van het woord. Hij moet twee dingen laten zien: kracht en strengheid enerzijds maar tegelijkertijd soepelheid en sierlijkheid. De vorm van de lijn moet laten zien hoe hij

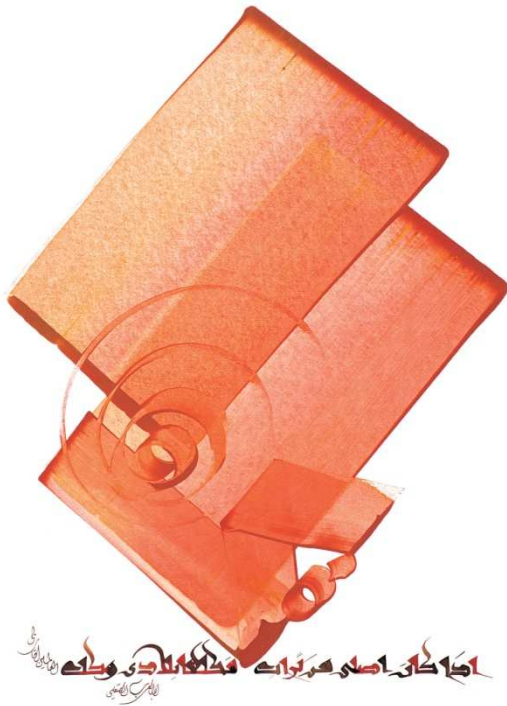
Jacques Prévert:

Zelfs als het geluk jou even vergeet,
jij mag het geluk nooit vergeten.

gemaakt is: voortgestuwd of getrokken, zwaar of licht, kalm of springerig. Als de lijn levendig is, weerspiegelt hij emoties. Dan is de schoonheid nabij. Maar de schoonheid blijft verborgen en de twijfel aanwezig. Het navolgen van de esthetiek van de klassieke kalligrafen is slechts een kopie. De regels en de techniek moeten veranderen. Ze zijn telkens weer in ontwikkeling. De kalligrafie vernieuwen is als een pijnlijke bevalling, een permanent risico. Alles wat men geleerd heeft, moet men achter zich laten en de dagelijkse ervaringen in zich opnemen. Maar men moet ook zijn bronnen zoeken in

oude manuscripten en in gebroken fragmenten van monumenten.

Abu AlArab Al-Siqilli:

Als ik van aarde ben gemaakt, dan is heel de aarde mijn vaderland en zijn alle wereldbewonders mijn naasten.

Ik slijp mijn eigen pennen en fabriceer mijn spalters (brede platte kwasten). Ik kies mijn papiersoorten uit en bereid mijn kleuren op de dag zelf, uit een mengsel van pigmenten en bindmiddel. De pen of de spalter waarmee ik schrijf, het papier en de kleur moeten een eenheid vormen maar die eenheid is nooit vanaf de eerste pennenstreek meteen harmonieus.

Aquarelverf vraagt om plat werken. Door de op en neergaande bewegingen word ik zo een met het werk, dat ik mezelf 'kalligrafie' voel.

Als ik in de letters het beeld van de dichter weerspiegeld zie, of als een of andere vorm, waar ik vol van ben me boeit, of zelfs een onverwachte vorm waar ik totaal niet aan heb gedacht, dan voel ik me rijk met een nieuw ontwerp, dat ik heb veroverd op een onbeschreven vel papier. Ik zoek voor mijn kalligrafieën een wijde wijdse, onbegrensde ruimte. De witte achtergrond, de restructuur maakt eveneens deel uit van de vorm. De kalligrafie roept dus ook ruimte op door afwezigheid. Ze moet bescheiden zijn en het oog toestaan het onzichtbare te zien. Brede en fijne lijnen zijn de basiswet van de kalligrafie, door een beweging, een hoek bepalen ze de ruimteverdeling op het vlak. Deze lijnen drukken tegelijkertijd kracht en broosheid uit.

De verhoudingen zijn heel belangrijk en luisteren nauw, op de millimeter.

Die berekening wordt intuïtief waargenomen door de kijker.

Elke vorm, vanuit zijn kleur, zijn dichtheid, zijn hoogte, laat ons de druk voelen van de ruimte, het gevecht met de zwaartekracht.

Het is een esthetisch schrift, dat elk geoefend oog kan lezen. Hoe vaak word ik niet door emotie getroffen als ik een kromme boom zie. Dan richten mijn ogen zich op een tweede boom, slanker, rechter, met hoge takken, opgestuwd door zijn levenssap. Als ik mijn atelier weer binnenkom, probeer ik die houdingen van de boom weer terug te vinden.

Mijn letter moet even krachtig zijn als de tak. De kalligrafie zoekt niet het uiterlijk, maar het wezen van de dingen.

Het is moeilijk met het onzichtbare te communiceren. De schets is slechts een aanduiding, de gedroomde vorm is nooit volledig te verwerkelijken. Het resultaat is gedeeltelijk toeval ondanks goed bedoelde voorbereidingen. Als de inkt niet dik genoeg is of de pen niet goed geslepen, dan is dat genoeg om alles te laten mislukken. Maar ook het omgekeerde kan gebeuren. Na een dag van moeizame arbeid is er soms ineens een ogenblik van ontspanning waarin nonchalante en ongewilde gebaren tot vormen leiden. Wat een verbazing, wat een verrassing. Deze kalligrafieën zijn veel vrijer, de bewegingen of de lijnen zweven door de ruimte zonder te botsen, ze vliegen omhoog zonder terug te vallen, ze zijn breed maar niet zwaar, dun maar zonder te breken, goed geproportioneerd. De volgende morgen wil ik doorgaan met wat ik de vorige dag heb gedaan. Ik denk de gouden draad te hebben gevonden. Helaas, ik moet opnieuw beginnen, niets lijkt er meer op opwellingen van gisteren. Schoonheid komt en gaat wanneer zij wil.

Toch moet ik doorzetten, geconcentreerd, het gedicht opnieuw lezen, de beelden herzien en weer andere bedenken. Weer langzaam, heel langzaam opnieuw beginnen. In plaats van naar de letters te kijken let ik op het licht dat tussen de lijnen loopt. Het is doorgaan, her-

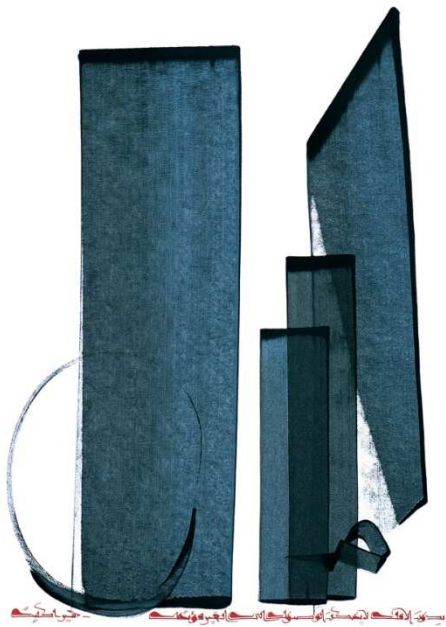
halen, vechten met de materie, met inkt, papier en woorden.

Dit zoeken naar het juiste beeld is zoeken naar een evenwicht waarin alles bijeenkomt: het gewicht dat stijgt zonder omlaag te vallen, de dynamiek die geen afbreuk doet aan de vorm, de transparantie), de ruimte die gesuggereerd wordt achter de vorm, de vereenvoudiging zonder verarming. Abstractie met behoud van het beeld, de betekenis van de woorden, het verlangen van de kalligraaf. Uiteindelijk gaat het erom bij iedere kalligrafie zichzelf te verwezenlijken en te vervolmaken dankzij het materiaal. De geometrische opbouw van de vorm moet ongekunsteld zijn.

Als dit punt van evenwicht niet wordt bereikt, als ik faal, dan ontdek ik mijn eigen grenzen, mijn menselijkheid en de broosheid van het bestaan. De kalligrafie kan een aanwijzing zijn voor de afwezigheid van een middelpunt, een gebrek aan evenwicht. Een dergelijke ervaring draagt bij aan zelfkennis en misschien wel ontwikkeling, tenminste als men zich terstond weer opricht om opnieuw te beginnen.

Maar hoe te kiezen bij een nieuw begin? Vertragen om de snelheid beter te beheersen of juist versnellen om beter de impuls te pakken. We moeten het wezenlijke behouden. Als oude technieken een obstakel zijn, moeten we ze van ons afschudden en nieuwe bedenken. Of we moeten ons laten inspireren door andere vormen van kunst, luisteren naar het rit

me van de muziek of kijken naar de beweging van de dans. Lichaamstaal is als een vogel in de ruimte. Maar hoe kun je vrijuit zweven zonder te vallen? Er is nogal wat nodig om de zwaartekracht te overwinnen en de fysieke ervaringen van de ruimte te ondergaan. Mijn kalligrafie is deel van deze wereld hier en nu. Die staat in het teken van snelheid. De snelheid van een raket die de mens in staat heeft gesteld om de zwaartekracht te overwinnen en op de maan te lopen.

Heraclites: Zonder hoop is het onmogelijk het onverhoopte te bereiken.

Als ik de beweging van mijn hand als geslaagd ervaar, ook als is het slechts een enkel ogenblik, dan bestaat er geen intern conflict. Het is een ogenblik van vreugde waarbij het alfabet niet meer het instrument van de rede is maar een eigenschap van het schrift, een puur ge-

voel te vergelijken met dat van de dichter die ongetwijfeld hetzelfde proces heeft doorlopen. Deze kalligrafie weerspiegelt mijn kijk op de wereld en verbeeldt de wens dat de wereld ook zo wordt tot een nieuwe harmonie en nieuwe vrijheid.

De spanningen in het beeld weerspiegelen de tegenstrijdigheden van het leven. In feite bestaat er geen punt van evenwicht. Zoals Heraclites zegt, de wereld is slechts een harmonie van spanningen. Al deze ervaringen zijn vooruitgang en er is geen vooruitgang zonder mislukking. De kalligrafie zoals alle andere kunsten, drukt zowel geluk als lijden uit. Opbouwen en afbreken en zo groeien na elke nieuwe ervaring. Bij een tragisch voorval legt de kalligrafie terughoudendheid en controle op, waardoor moeilijkheden in de hand gehouden worden.

Een ogenblik is men eigen meester. Als het woord licht is en gemakkelijk zijn vlucht neemt, richt de blik zich omhoog en volgt hij het pad van de geschreven gebaren. Intuïtief neem ik het schrift waar op een andere schaal dan die van het papier. Ze kent meer ruimte. De bewegingen van de kalligraaf worden een open ruimte die de woorden van de dichter kan ontvangen en de verbeelding van de toeschouwer.

Hassan Massoudy,

Uit *Calligraphies d'amour*, Editions Albin Michel, Paris 2002.

“De kalligrafie is niet de kunst om letters mooier te maken maar om ze te vervolmaken, en hun grafische belofte tot wasdom en bloei te brengen. Dit is goed te zien als Hassan Massoudy een gedicht van Ibn Zaydoun schildert over de ochtendbries. Hij ontvouwt en ontplooit over de hele bladzijde de lichtblauwe wolk. De lijn wordt teken, de letters ochtend- of avondgloren, en het gedicht een dansende hemel... Al lange tijd bewonder ik bij H. Massoudy deze kunst om de woorden te hullen in engelenkleren, de hemel te vullen met grote uitbundige wolken met zinnenstrelende rondingen. Het gedicht wordt dan een parallel lied, een etherisch pictogram. Met deze kalligrafie, en alleen hiermee, hervinden we de begintijd van het schrift, toen woorden nog broers waren van beelden...”

Voorwoord van Calligraphies d'amour, Edition Albin Michel, 2002,

Jacques LACARRIERE

N.B. Mijn dank gaat uit naar Betty Tielkemeijer die me heeft geholpen bij de vertaling van de vele technische en artistieke begrippen. – P. Reesink

Bovenstaande kalligrafieën, met toestemming van Massoudy hier gereproduceerd, en vele andere zijn- in kleur- te zien op de website

<http://perso.orange.fr/hassan.massoudy/galerie.htm> .

Enkele gezegden c. q. aforismen door Massoudy verbeeld:

Gastvrijheid is meer geven dan je kunt. (Khalil Gibran)

Anderen kunnen je de weg wijzen maar je zult die weg zelf moeten gaan. (E. Goudge)

Anderen kunnen je de weg wijzen maar je zult die weg zelf moeten gaan.

Vruchten van geluk kunnen niet geplukt worden van een boom vol ongerechtigheid. (Perzisch spreekwoord)

Als wat je te zeggen hebt niet mooier is dan de stilte, zwijg dan. (Arabisch spreekwoord)

Wie op de bodem van een put zit om de hemel te beschouwen, zal vinden dat die erg klein is. (Han Ya , 768-824)

Als je iets van waarde wil bereiken, moet je reizen. Want de sikkel van de maan wordt pas volle maan door de hemel te doorkruisen. (Ibn Kalakiss, XIIIe eeuw)

Sporthoofddoeken

Cindy van den Bremen

Een moderne interpretatie van het hoofddoekje

Het hoofddoekje is in Nederland veelvuldig besproken. Maar onbeantwoord blijft de vraag wat het betekent, hoe veilig het is tijdens sportbeoefening en of het niet tegenstrijdig is met vrouwenrechten. Veel autochtone Nederlanders denken dat het dragen van een hoofddoekje staat voor de onderdrukking van vrouwen. In de vijftiger en zestiger jaren van de vorige eeuw was het dragen van een hoofddoekje in het Westen zeer in de mode. Na de komst van moslim vrouwen eind zestiger en begin zeventiger jaren door immigratie van buitenlandse werknemers is het hoofddoekje bijna een taboe geworden. Sommigen denken dat moslim vrouwen in het Westen beter integreren als ze geen hoofddoekje dragen. Anderen denken dat het zich bedekken met een hoofddoek afschuwelijk is en, vreemd genoeg, niet kan in een vrije democratie.

Toen ik dit onderwerp tijdens een afstudeerproject voor de Design Academy Eindhoven behandelde, ontdekte ik dat veel vooroordelen zijn terug te leiden op angst voor de islam. Moslims in het Westen lijden onder negatieve berichtgeving in de westerse media. Als de islam in het nieuws komt, is dit meestal in een negatieve context zoals oorlog en extremisme. Ook al gebruikt slechts een klein percentage moslims geweld in de

uitoefening van de godsdienst, toch zijn zij verantwoordelijk voor het bedreigende beeld van de islam.

Veiligheid

Een van de stereotype eigenschappen van de islam in Nederland is het hoofddoekje. In Nederland bestaat er een Commissie Gelijke Behandeling, die gaat over mogelijke gevallen van discriminatie. Veel vrouwen hebben in de afgelopen decennia een beroep gedaan op deze commissie, als ze zich gediscrimineerd voelden door het dragen van een hoofddoek. Enige tijd geleden was de commissie het ermee eens dat men niemand kon weigeren een hoofddoek te dragen. Maar onlangs vond deze commissie dat het gevaarlijk was om een hoofddoek te dragen tijdens sportoefeningen. Ze stelde voor om in plaats van de hoofddoek een badmuts te dragen met een hoge coltrui. Vanzelfsprekend vond geen enkele moslima dit een serieus alternatief en veel meisjes gingen niet naar de gymles. Dit is geen goede weg naar integratie. Gymles behoort tussen de studenten teamgeest te bevorderen en interactie.

Sporthoofddoeken

Voor mij was dit een uitdaging voor sporthoofddoeken: een veilige oplossing zoeken die beantwoordt aan islamitische

regels. Ik moest een nieuwe veilige hoofdbedekking ontwerpen die tevens hoofd, haar en hals zou bedekken. Ik moest erop letten niet iets te ontwerpen dat al bestond bijvoorbeeld een capuchon of een pet. Die bestonden al maar vonden geen aftrek. Daarom moest ik iets nieuws en origineels ontwerpen dat deed denken aan de hoofddoek en er de gevoelswaarde van uitstraalde. Tegelijkertijd wilde ik – vanwege de beladen associaties- iets creëren dat niet strikt godsdienstig was en waardoor de draagster niet automatisch als moslima werd gezien. Door zo hoofd, haar en hals te bedekken kan ongeacht wie dan ook ervoor kiezen en er zelf een betekenis of doel aan geven. Veel moslim meisjes en vrouwen met wie ik sprak tijdens mijn onderzoek, klaagden erover dat ze zich voortdurend moesten verdedigen omdat ze voor de hoofddoek hadden gekozen. Volgens mij zou het een zaak van persoonlijke keuze moeten zijn of je je hoofd bedekt of niet. Mensen bedekken zich om verschillende redenen maar allereerst om beschermd te worden. Of het nu tegen kou, wind of ongewenste blikken is, doet er niet toe zolang het maar de eigen keus is.

Tijdens het ontwerpen van de sportdoekjes had ik niet slechts de doelgroep voor ogen. Ik ontwierp een hoofddoek die zeker bruikbaar is voor moslim vrouwen maar niet exclusief. Ik heb sportkleding gecreëerd die iedereen kan dragen ongeacht functie, religie of sekse. Ik heb vier soorten gemaakt. Ik heb gelet op verschillende kleuren, materialen en vormen

die gebruikt worden in een bepaalde tak van sport. Neem bijvoorbeeld het tennismodel. Ik heb de traditionele tennis-kleding van vrouwen bestudeerd, die uit de korte rok bestaat. Een overtuigende moslima zou nooit zo'n rok dragen. Maar omdat het zo typerend is voor de tennissport, heb ik het in de kraag verwerkt. Er is ook een zwart-witte hoofddoek voor aerobics, een zwart-grijze voor skate , en een donker rode fleecce voor buitenshuis.

Voor buitenshuis © copyright Peter Stigter
www.capsters.com

Toen ik met het ontwerpen bezig was, heb ik moslim meisjes naar hun mening gevraagd. Ik draag tenslotte zelf geen hoofddoek. Ik had feedback nodig voor

de keuze van het ontwerp, de materialen, de kleuren en de sluitingsmogelijkheden. Deze samenwerking was heel interessant en nuttig. Zo ontdekte ik dat de hoofddoek geen geluid mocht maken als men hem draagt en dat een ritssluiting in de hals niet erg praktisch is.

Behalve gesprekken met moslim organisaties sprak ik ook met een imam om te zien of mijn ontwerpen de toets van de islamitische regels konden doorstaan. Hij was zeer enthousiast omdat ik geen moslima was en toch belangstelling toonde om de problemen rond hoofddoekjes op te lossen.

Dit artikel, vrij vertaald uit het Engels door P. Reesink, is van de hand van Cindy van den Bremen en werd, enigszins gewijzigd, gepubliceerd in the Newsletter of ISIM, nr. 4, 1999 the International Institute for the Study of Islam in the modern World. .

Tennishoofddoek © copyright Peter Stigter

www.capsters.com

Van her en der

Journées d' Arras in Gdansk

In 2007 vond de jaarlijkse Journées d' Arras plaats eind mei in het Oecumenisch Centrum van het klooster van de heilige Brigitta in Gdansk in Polen. Het was de 30ste bijeenkomst. Een teken dat we het samen belangrijk vinden om elkaar voortdurend te informeren over de belangrijkste ontwikkelingen op het gebied van de relaties tussen moslims en christenen. Het thema was dit keer: "Kunnen christenen en moslims samen bidden?"

Saillante zaken

In bij de verschillende landenrapporten viel me een aantal zaken op. Als het gaat om de ontwikkelingen van de islam in Europa, dan blijkt dat op dit moment de sjiïetische islam zich sterk manifesteert. Juist in deze kringen is er meer ruimte voor discussie dan in de soennitische islam, wat ook blijkt uit de betrokkenheid van veel mensen met een Iranese achtergrond bij de oprichting van de comités voor ex-moslims in de diverse landen.

Een ander punt is dat in veel landen de staat worstelt met de vraag of het dragen van sluiers en boerka's nu wel of niet moet worden toegestaan. Het hangt soms van de positie van de persoon en de situatie af. In Groot-Brittannië mocht een meisje van de rechter met een gezichtsluier naar school, maar een onderwijzeres werd het verboden, omdat dat de

communicatie hinderde. De benadering is een praktische. In Duitsland wordt het benaderd vanuit het genderperspectief: het is discriminerend naar vrouwen om de sluier te verbieden.

In het beleid van veel kerken is meer nadruk komen te liggen op de woordverzekering. Als dit ook in de relatie met de moslims sterk wordt aangezet, zoals dat is gebeurd in de handreiking 'Klarheit und Gute Nachbarschaft' van de Evangelische Kirche in Duitsland, dan kan dat tot gevolg hebben dat het werk van de mensen die op lokaal niveau de relaties met moslims onderhouden, onder druk komt te staan.

Polen

Buitengewoon interessant was het bezoek aan de moskee in Gdansk. In de moskee werden we ontvangen door de voorzitter van de moskee, een vrouw, zonder sluier. Zij legde kort de achtergrond en de geschiedenis van de moskee uit. De imam, een Palestijn, zat een eindje verder aan een tafel.

De islam in Polen bestaat al vanaf de 14e eeuw. Het gebied waar de Tartaren woonden, werd in 1397 door het Pools-Litouwse vorstendom ingelijfd. Met hun militaire deskundigheid maakten ze zich verdienstelijk voor de Poolse koning, vooral om Polen tegenover de vijanden van buiten te verdedigen. Na de Tweede Wereldoorlog, toen de grenzen van Polen een eind naar het westen opschoven,

hebben ze zich vooral in het oosten van het huidige Polen gevestigd, onder andere in Gdansk. Hun totale aantal bedraagt ongeveer 5000 mensen. Daarnaast is er in Polen een groep moslims van ongeveer 15.000 – 20.00 mensen die vooral bestaat uit vluchtelingen uit landen als Bosnië- Herzegovina, Tsjetsjenië en Pakistan. Tussen de Tartaren en deze ‘nieuwkomers’ bestaan grote spanningen, omdat deze laatste groep de Tartaren geen goede moslims vinden: hun vrouwen dragen geen sluier en hun Arabisch is niet goed.

In 1997 bestond de islam in Polen dus 600 jaar. In 1999 is door de rooms-katholieke kerk besloten tot de instelling van de Dag van de Islam, aan het eind van de week voor gebed voor de eenheid in januari. Dit is voor het eerst gevierd in Warschau, waarbij de ambassadeurs uit de moslimslanden werden uitgenodigd, later ook in Lublin en andere plaatsen. Hoewel dit nog een christelijk gebeuren is en nog geen verantwoordelijkheid is van christenen en moslims samen, zijn de Tartaren blij met deze dag.

Hoofdthema

Het thema over de interreligieuze viering kwam jammer genoeg wat minder goed uit de verf. De kern van het probleem kan weergegeven worden in de volgende twee zinnnetjes: “Coming together to pray?”, of “Coming to pray together?”. Of anders gezegd: kunnen mensen van verschillende religies samen bidden, of is het slechts mogelijk dat mensen van verschillende godsdiensten bij elkaar komen

om ieder volgens hun eigen traditie en gewoonten te bidden?

De volgende bijeenkomst van Journées d’Arras zal plaatsvinden in Rome. Het thema zal dan zijn: Proselitisme en beke- ren, dialoog en evangelisatie. Een thema dat direct samenhangt met het huidige beleid van vele kerken, waarbij meer nadruk komt te liggen op de woordver- kondiging.

Ten slotte werd afgesproken om een brief te sturen naar het organiserend comité en de delegaties van de 3e Europese Oecumenische Assemblee, die in sep- tember in Sibiu zal plaatsvinden met de volgende oproep:

-om de islam als een deel van Europa te erkennen en niet als een vreemd lichaam

-om een visie op de moslimgemeen- schappen en hun verscheidenheid te ontwikkelen, die getuigt van begrip en gevoeligheid

-om weerstand te bieden aan de neiging om goedkope antwoorden te geven voor ingewikkelde interreligieuze problemen en te erkennen dat voor lange- termijn- effecten goede relaties moeten worden op- gebouwd met moslimleiders en hun ge- meenschappen.

Voor mij was het de eerste keer dat ik aanwezig was op de Journées d’Arras. Ik wist ook niet zo goed wat ik moest ver- wachten. Maar ik werd aangenaam ge- troffen door de open en ontspannen sfeer. Verrassend was het om te ontdek- ken, dat anderen in het opbouwen van de

relaties met moslimorganisaties min of meer dezelfde problemen hebben, maar ook om te zien hoe nieuwe beleidsontwikkelingen binnen de kerken directe gevolgen hebben voor het werkveld van de relatie tussen moslims en christenen. Het was een inspirerende bijeenkomst en ik zie uit naar die van volgend jaar in Rome. - Jan Post Hospers

Boodschap Ramadan

Samenwerking christenen - moslims

Samenwerking tussen christenen en moslims is een voorbeeld voor de jeugd. Dat schrijft Jean-Louis Kardinaal Tauran, voorzitter van de Pauselijke Raad voor de Interreligieuze Dialoog, onder meer in de jaarlijkse boodschap voor het einde van de Ramadan.

Kardinaal Tauran roept christenen en moslims op door middel van bijeenkomsten en gedachtewisselingen met elkaar samen te werken in een streven naar vrede en een betere toekomst voor alle mensen. "...ze zullen voor de hedendaagse jeugd een voorbeeld zijn om na te volgen. De jeugd zal dan weer vertrouwen krijgen in het maatschappelijk leven, en het belangrijker gaan vinden daar deel van uit te maken en mee te werken aan de verandering daarvan. Opvoeding en voorbeeld zullen ook voor hen een bron zijn van hoop op de toekomst."

Onderwijs en burgerzin

In de boodschap worden gezinnen, zij die verantwoordelijkheid dragen in het onderwijs en de burgerlijke en godsdien-

stige gezagsdragers opgeroepen samen te zorgen voor goed onderwijs en op te voeden tot burgerzin. "Meer dan ooit is het noodzakelijk aan de nieuwe generaties de fundamentele menselijke waarden op het gebied van de moraal en de burgerzin bij te brengen, die noodzakelijk zijn voor het persoonlijke leven en dat van de gemeenschap." De dialoog wordt genoemd als een middel dat kan helpen de spiraal te doorbreken van botsingen en spanningen in de samenleving.

"...opdat de generaties der jongeren zich niet tegenover elkaar als culturele of godsdienstige blokken gaan opstellen, maar elkaar als echte broeders en zusters beschouwen, omdat zij gelijkelijk mens zijn."

Delen

Volgens Kardinaal Tauran zijn de betrekkingen tussen christenen en moslims ook bedoeld om met elkaar de eigen rijkdommen te delen. Het is belangrijk dat christenen en moslims de kwaliteit van hun getuigenis bewaken.

De Vaticaanse Ramadanboodschap wordt in Nederland toegezonden aan landelijke islamitische koepelorganisaties en moskeeverenigingen, vergezeld van een persoonlijke felicitatiegroet van kardinaal Simonis. In deze groet wijst de kardinaal op de vele goede contacten tussen christenen en moslims in Nederland: "Meerdere christenen hebben de afgelopen jaren, als zij Uw moskeeën bezochten, Uw gastvrijheid mogen erva-

ren. Ik acht het van groot belang dat moslims en christenen als goede burens en vrienden samenleven in wederzijds respect voor elkaar.”

Moslims vasten elk jaar in de maand ramadan, de negende maand van de islamitische kalender. De vastentijd eindigt met het ‘feest van het breken van de vasten’ dat wel drie dagen duurt. Men noemt dat feest ook wel het ‘kleine feest’, het suikerfeest of het id-al-fitr-feest. Het feest begint op de eerste dag van de volgende maand na de maand ramadan. In 2007 ligt het verbreken van de vasten rond 12 oktober. - Berry van Oers

Raad weer zelfstandig

Paus Benedictus XVI heeft zijn beslissing om de raad voor de dialoog tussen de godsdiensten samen te voegen met de raad voor de cultuur ongedaan gemaakt. De raad die onder meer de contacten van het Vaticaan met de islam behartigt, wordt weer een zelfstandig bestuursorgaan.

Dat heeft de op een na machtigste man binnen het Vaticaan, kardinaalstaatssecretaris Tarcisio Bertone, maandag volgens de BBC laten weten. "De verandering geeft aan hoe belangrijk wij de dialoog tussen de godsdiensten vinden", aldus Bertone.

Benedictus hief de raad als zelfstandig bestuursorgaan vorig jaar maart op. Een half jaar later wekte de paus veel verontwaardiging bij moslims door in een rede in Duitsland te suggereren dat er

een verband tussen de islam en geweld bestaat. Benedictus zei dat zijn woorden uit hun verband waren gerukt en maakte de moslims duidelijk dat hij hen niet had willen kwetsen, maar hij maakte geen excuses.

De fusie werd algemeen beschouwd als een teken dat Benedictus meer waarde hechtte aan de dialoog met andere christelijke kerken dan aan die met andere godsdiensten als de islam, het hindoeïsme en het boeddhisme.

Kardinaal Tauran nieuwe voorzitter

Paus Benedictus XVI heeft maandag 25 juni 2007 de Franse kardinaal Jean-Louis Tauran (64) benoemd tot voorzitter van de pauselijke Raad voor de interreligieuze dialoog. Kardinaal Tauran volgt per 1 september de Franse kardinaal Paul Poupard op die sinds februari 2006 deze functie combineerde met die van voorzitter van de pauselijke Raad voor cultuur.

Kardinaal Tauran, die in oktober 2004 kardinaal werd gecreëerd door Johannes Paulus II, heeft een lange diplomaten carrière achter de rug. Hij was van 1990 tot 2003 'minister van buitenlandse Zaken' van het Vaticaan. Sindsdien was hij verantwoordelijk voor de archieven van de Vaticaanse bibliotheek.

Aan het hoofd van de archieven van de Vaticaanse bibliotheek zal kardinaal Tauran vervangen worden door mgr. Raffaele Farina. - Bron: Rorate.com

Verbod op vrouwenbesnijdenis

Begin juli heeft de Egyptische regering een volledig verbod op vrouwenbesnijdenis afgekondigd. Pas sinds 1994 werd het probleem serieus genomen door de overheid. Tot voor kort werd beweerd dat deze vorm van besnijdenis alleen onder de armere bevolking en in de achterlijke gebieden werd toegepast. Een officieel Egyptisch onderzoek in 2003 onthulde het schrikbarende cijfer van 97% verminkte vrouwen. Een breed bewustzijn onder de bevolking, gesteund door hoge religieuze moslim en christelijke leiders, leverde al de eerst resultaten op. Maar volgens sommige geestelijke leiders, die een wijdverspreid en hardnekkig vooroordeel in stand houden, moet de vrouwelijke seksualiteit door deze ingreep beperkt worden. Bron Trouw

Helaas is het verbod nog niet in de wet opgenomen en zijn er nog geen straffen bepaald. Trouw 6.7.2007

Martha Frederiks hoogleraar

Dr. Martha Th. Frederiks is per 1 juli 2007 benoemd tot bijzonder hoogleraar Missiologie aan de Universiteit Utrecht. De leerstoel, welke sedert 1986 aan de Universiteit Utrecht is gevestigd, gaat uit van de stichting de Zending der Protestantse Kerk in Nederland.

Dr. Frederiks (42) studeerde theologie met specialisatie godsdienstwetenschappen en islam aan de Universiteit Utrecht. Zij promoveerde (cum laude) in 2003 aan deze universiteit op het onderwerp

'We have toiled all night: Christianity in The Gambia 1456-2000'.

Van 1993 tot 1999 was zij zendingspredikant namens de Raad voor de Zending der Nederlandse Hervormde Kerk. Als adviseur voor christen-moslim-relaties was zij verbonden aan het Project for Christian Muslim Relations in Africa (ProCMuRA), met standplaats The Gambia. Gedurende lange tijd vervulde zij daarbij tevens de rol van regionaal coördinator voor Engelstalig West-Afrika. Tevens werkte zij in die periode voor de Gambia Christian Council en voor de Methodist Church The Gambia.

Sinds 1999 vervult mevrouw Frederiks diverse onderzoek- en onderwijstaken aan het Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica (nu centrum IIMO), en het departement godgeleerdheid van de faculteit geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht. Zij doceerde diverse malen aan theologische opleidingen in Afrika en Azië.

Mevrouw Frederiks is predikant van de Protestantse Kerk in Nederland en is de huidige voorzitter van de Nederlandse Zendingsraad.

Dr. Frederiks volgt aan de Universiteit Utrecht als leerstoelhouder prof. dr. J.A.B. Jongeneel op, die als eerste bijzonder hoogleraar Missiologie op de leerstoel in 2003 wegens emeritaat afscheid nam. In de tussenliggende periode was deze leerstoel vacant. Mevrouw Frederiks blijft naast haar hooglerschap voltijds verbonden aan het IIMO,

waar zij thans directeur is. - Bron: PKN
28 juni 2007

Hierbij feliciteren wij ons oud redactielid met deze benoeming.

Kerk in de context van de islam

De Vrije Universiteit in Amsterdam heeft dr. B. J. G. Reitsma benoemd tot bijzonder hoogleraar aan de faculteit godgeleerdheid. Zijn leeropdracht is "de kerk in de context van de islam."

Dr. Bernhard Reitsma is directeur van het studiecentrum van Open Doors, een organisatie die zich inzet voor vervolgd christenen wereldwijd. Hij blijft bij Open Doors werkzaam, maar wordt één dag per week vrijgesteld voor het hoogleeraarschap. Tot twee jaar geleden werkte dr. Reitsma als docent aan twee theologische opleidingen in de Libanese hoofdstad Beiroet. Hij bouwde relaties op met christelijke gemeenschappen in verschillende landen in het Midden-Oosten.

De directeur van het studiecentrum verdiepte zich vooral in de positie van christenen in het Midden-Oosten na de stichting van de staat Israël. Vorig jaar verscheen van zijn hand het boek "Wie is onze God? Arabische christenen, Israël en de aard van God". Bron: Reformatorisch, Dagblad 8.8.2007

Geen 'tsunami van moslims'

Moslims vormen over enkele generaties niet de meerderheid van de Nederlandse bevolking. Dat zegt Joop de Beer van het Nederlands Interdisciplinair Demogra-

fisch Instituut (NIDI) in een interview met de Volkskrant. Volgens hem is de angst voor een onstuitbare 'tsunami' van moslims ongegrond.

De 'schrikbeelden' die bestaan dat moslims de Europese bevolking gaan overvleugelen zijn niet gebaseerd op demografisch onderzoek, zegt De Beer, hoofd van de afdeling prognose van het NIDI. Hij denkt niet dat het aantal niet-westerse allochtonen in 2050 gestegen is naar 16 procent, zoals blijkt uit prognoses van het CBS. Volgens een ruwe schatting van het CBS is 54 procent van de niet-westerse allochtonen moslim. 'Als ik dat cijfer toepas op de prognose voor 2050, kom ik uit op 9 procent moslims.'

De Beer wil de problemen rond integratie en islam niet bagatelliseren. 'De aanwezigheid van 2,7 miljoen niet-westerse allochtonen in 2050 zal volgens hem ongetwijfeld tot spanningen leiden. Dat komt ook omdat allochtonen zo geconcentreerd zijn in de grote steden, en binnen de grote steden in bepaalde wijken waar de problemen zich opstapelen.'

De Beer ziet anders dan PVV-leider Geert Wilders geen 'tsunami' van moslims opduiken. Hij voorziet de komende tijd vooral economische immigratie van geselecteerde migranten die aan de Nederlandse vraag naar arbeidskrachten zullen voldoen. Die migranten komen vooral uit Oost-Europa en Azië, verwacht hij. De demografen verwachten dat de immigratie uit moslimlanden

minder sterk zal toenemen, mede omdat het toelatingsbeleid strenger is geworden.

Afvalligheid en doodstraf

Na de mishandeling van Ehsan Jami, de oprichter van het Komitee van ex-moslims, verscheen er een aantal artikelen over afvalligheid in de Koran.

In Trouw d.d. 11 augustus schrijft Mohammed Ajouaou terecht dat het niet zo duidelijk is of afvalligheid in de islam met de dood bestraft moet worden, in ieder geval zeker niet volgens de Koran. Volgens deze wordt een afvallige, d.w.z. iemand die zich afkeert (*irtadda*), door God gestraft met uitsluiting van het paradijs.

In de hadieths wordt wel over de doodstraf gesproken. Er zijn volgens M.A. slechts twee gezaghebbende uitspraken hierover, een van Ibn Abbas en een, overgeleverd door Al Awzagi. Volgens de laatste moet 'degene die zijn godsdienst en zijn gemeenschap verlaat' met de dood gestraft worden. Dit is voor een voormalig Marokkaanse minister Alawi Lamdagri een te smalle basis voor een juridische formulering van de doodstraf. Bovendien is deze straf volgens de beroemde Marokkaanse geestelijke Al Risouni, tegen het beginsel dat in de Koran staat: er is geen dwang in de godsdienst.

Dat de doodstraf op afvalligheid in het begin van de islam toch werd uitgevoerd, is te verklaren uit het feit dat afvalligen tegelijk vijanden werden van de islamiti-

sche gemeenschap. Tot zover M. Ajouaou. Bron: TROUW 11.8.2007

P.S. Helaas zijn er meer hadieths die over de doodstraf spreken en is de fiqh (wetsleer) zeer duidelijk over deze straf. Hier zien we dat de islamitische wet strenger kan zijn dan de Koran. Soms is het omgekeerde het geval.

Het principieel: "Geen dwang in de godsdienst" wordt ook op vele manieren geïnterpreteerd. Mensen mogen niet gedwongen worden om moslim te worden. Maar als ze het eenmaal zijn, mogen ze de godsdienst niet meer verlaten.

Overigens is het de vraag of *kâfir* beter wordt vertaald met 'andersgelovige', zoals M.A. voorstelt, dan met 'ongelovige'. Joden en christenen zijn wel andersgelovigen maar geen *kuffâr* (ongelovigen).

Het is hoe dan ook verheugend te zien dat zelfs conservatieve moslims in Marokko in Koran en traditie zoeken naar mogelijkheden voor een andere interpretatie van de straf voor afvalligheid. Bovendien is het onder de meerderheid van Turken en Marokkanen in Nederland geen issue. 75% van de moslims in Nederland vindt afvalligheid een persoonlijke keuze, ook al keurt 38% het af. – P.R.

Boeken en tijdschriften

Bijbelse figuren in de islamitische traditie, Martha Frederiks (red.), Meinema, Zoetermeer, 2007, 138 bl. 14,50 euro.

Dit mooi uitgegeven boekje is een bundeling van de lezingen t.g.v. het afscheid van prof. Dr. K. Steenbrink als directeur van het centrum IIMO en als hoogleraar Interculturele Theologie op 30 november 2006.

De bijbelse figuren uit de Koran en de islamitische traditie, vooral de profetenverhalen, die

op het symposium werden gepresenteerd, zijn Abraham, Hagar, Lot, Saul, Salomo, Jona en Mozes. Het boek voegt daar een hoofdstuk aan toe van de hand van K. Steenbrink over Noah en het regenboogverbond.

Als er iets duidelijk als gemeenschappelijke noemer naar voren komt, is dat bijna alle bijbelse figuren in de Koran er heiliger uitzien dan in de Bijbel, Jona misschien uitgezonderd.

Ze hebben ook een andere inbedding in de Koran en traditie en krijgen andere accenten. Zo is Abraham, volgens B. Radtke, vooral het voorbeeld van de gelovigen in de ene God. Hagar, de buitenlandse geminachte slavin, wordt in het verhaal van M. Frederiks het archetype van de ontheemde die vol toewijding en vertrouwen, actief in zelfredzaamheid,

een voorbeeld wordt voor gelovigen met tegenvallers. Lot verschijnt ten tonele bij N. Landman als boeteprediker gezonden naar zijn volk; hij is zonder zwakheden en twijfels. Saul wordt opgevoerd door H. Mintjes als de voorbode van Mohammed. Evenals koning Saul verslaat de profeet Mohammed met een kleine troepenmacht de vijand in de slag bij Badr.

Salomo (Sulaymaan) wordt door B. Duran van de I.U.R. voorgesteld als het supermodel van koning en profeet, van gehoorzaamheid aan God en wijsheid, van economische en technische ontwikkeling. Zijn spannende ontmoeting met Belqis, de wijze koningin van Saba, levert als bijkomstige conclusie op dat ook ongelovigen rechtvaardig kunnen regeren en dat zelfs een vrouw de hoogste macht kan uitoefenen. De rebelse Jona (Yunus), voor het voetlicht gebracht door G. Speelman, heeft iets menselijker trekken en zijn verhaal lijkt ook bijbelse thema's te weerspiegelen zoals de ommekeer van Ninive, van Jona zelf en misschien wel van God. Mozes (K. Steenbrink) is minder de verlosser dan degene die zich tegen het onrecht in de persoon van Farao verzet. Hij is vooral de mysticus die Gods stem zonder tussenkomst van een engel heeft gehoord.

De verhalen van Koran en traditie laten ook zien dat de Koran niet letterlijk citeert uit de Bijbel maar eerder put uit de mondelinge overleveringen van de

joods-christelijke traditie. Ze zijn dus uitermate geschikt voor de dialoog tussen joden, moslims en christenen. Hopelijk kunnen zo de door mensen gemaakte onderscheidingen naar ras, kleur, religie en gender worden overstegen. Dat suggereert in ieder geval de afbeelding op de voorkant door de Indiase kunstenaar Solomon Raj. – P. Reesink

Analyse media

Joris Luyendijk; *Het zijn net mensen*, beelden uit het Midden-Oosten; Uitgeverij Podium, 18,00 euro

Joris Luyendijk was tussen 1998 en 2003 voor enkele Nederlandse media correspondent in het Midden-Oosten. Hij woonde achtereenvolgens in Caïro, Beiroet en Oost-Jeruzalem. In zijn boek 'Het zijn net mensen' beschrijft hij nuchter maar met veel humor en zelfrelativering zijn werkzaamheden als correspondent, wat hij ervan verwachtte, zijn misvattingen en zijn toenemend inzicht in de wereld van de media. Het boek overstijgt daarmee het niveau van interessante verhalen over de regio waarin hij werkte.

Correspondenten kunnen als zij bekwaam zijn en geluk hebben om ter plaatse te zijn, meerdere verhalen schrijven over dezelfde situatie. Maar door persagenschappen en hun eigen redacties wordt het nieuws gefilterd, vervormd en gemanipuleerd, zodat er meestal een beeld naar voren komt dat bestaande beelden bevestigt. Overigens gaat het nieuws niet over datgene wat het belangrijkste is, constateert Luyendijk, maar over wat afwijkt van het alledaag-

se. En als dat alledaagse onbekend is, krijg je een vertekend beeld.

Eigenlijk, zegt Luyendijk, zijn correspondenten presentatoren van nieuws dat meestal even goed in de studio van hun eigen land gepresenteerd kan worden. Maar de redacties weten dat beelden bij lezers en kijkers meer indruk maken dan louter teksten. Daarom hechten zij zoveel waarde aan het 'ter plaatse zijn' van hun correspondent en het bevestigt hun status als serieuze verstrekker van nieuws.

Met talrijke voorbeelden maakt Luyendijk duidelijk dat echte journalistiek in landen met een dictatuur niet mogelijk is. In het 'heilige land', zoals de schrijver Israël en de Palestijnse gebieden noemt, gaat hij zich pas goed realiseren hoe moeilijk het is om onpartijdige woorden te gebruiken. Spreek je bij voorbeeld over 'bezette', 'betwiste' of 'bevrijde' gebieden?

Een boek dat lezers de ogen opent voor de vaak tegenstrijdige belangen die bij het vergaren van nieuws een rol spelen en het in een bepaalde richting sturen. Maar het zal zeker niet door alle collega's journalisten met evenveel enthousiasme ontvangen zijn. Hij geeft immers een kritische kijk op de keuken waarin het nieuws wordt gemaakt.

- Ton van Iersel

Praktijk en theorie van dialoog

Christiaan van Nispen tot Sevenaer s.j. , *Christenen en moslims Confrontatie of*

dialogoog? Averbode, 2006, 206 blz
€15,90 (in België).

Dit is de Nederlandse vertaling van *Chrétien & Musulmans Frères devant Dieu?*, (2004) met een nawoord van de Franse bisschop Jean-Luc Brunin en een nawoord van de Egyptische moslim filosoof Zeinab el Khodeiry.

Een bespreking stond in *Begrip*, Jrg. 30, no 2, juni 2004, blz. 92-93. Toen reeds kon gemeld worden dat er een Nederlandse vertaling zou komen. Die verscheen in januari 2006, tweede druk maart 2006. Dat we pas nu op deze vertaling in *Begrip* kunnen attenderen komt omdat de Belgische uitgever het blijkbaar niet nodig vindt om voor dit boek van de Nederlander Van Nispen tot Sevenaer een markt in ons land te zoeken. De recensent kocht het tijdens een bezoek aan Leuven. We volstaan met een korte bespreking.

Op de buitenkant van het Franse boek staan een klein kruis en een halve maan tegen een kleurige achtergrond. De afkorting s.j. (jezuïet) ontbreekt. Op de Belgische editie staan een open blanke linker- en een bruine rechterhand. Een christelijke minderheid in een land als Egypte raakt ingekapseld volgens de theoloog en filosoof Van Nispen, als men niet het gesprek zoekt om samen zich in te zetten voor de samenleving. Christenen maken in het Midden Oosten deel uit van een islamitische cultuur en moeten die daarom goed leren kennen. De dialoog is voor Van Nispen vooral gebaseerd op vriendschappen, die zijn

ontstaan door deelname aan studie- en dialooggroepen. Het gaat er vooral om wederzijds wantrouwen te doorbreken.

Een opvallend resultaat van de regionale dialooggroep van Arabische intellectuelen (onder wie de auteur) is de publicatie op 19 december 2001 van een Arabisch islamitisch-christelijk handvest. Tijdens de ontmoetingen wordt samen gebeden (zie hoofdstuk 5). De auteur, die reeds sedert 1962 in Egypte woont en werkt, werd uitgenodigd zijn ervaringen door te geven aan christenen en moslims in Algerije en Indonesië. Ook in Nederland zullen zijn inzichten zeker verrijkend zijn.

Er staan in de Nederlandse editie storende fouten, sommige overgenomen uit de Franse en enkele nieuwe: 'Décolonisation', maar in het Nederlands kolonisatie (98); Iman (29) zou moeten zijn imam, maar staat terecht niet in het Franse origineel. De conferentie in Chambésy (1976) werd niet georganiseerd door moslim- en christelijke organisaties, maar door de Wereldraad van Kerken (149). De KEK is geen Raad van Kerken in Europa, maar een conferentie en haar r.k. tegenhanger is geen Federatie van Bisschoppenconferenties maar een Consilium. In het Nederlands spelt men Aeschylus en niet Eschylus (81). Van een aantal Frans- en Engelstalige boeken van auteurs als Nasr Abu Zaid en Huntington hadden de Nederlandse vertalingen moeten worden genoemd. Jammer dat er geen register in zit. Het boek verdient vele christen- en moslimlezers. We wa-

ren hard toe aan een nieuw inspirerend theologisch onderbouwd toegankelijk boek over dialoog. - Jan Slomp

IKON en Wereldomroep starten 'Bijbel en Koran'

De IKON en Radio Nederland Wereldomroep bundelen hun krachten voor het internationale crossmediale project 'Bijbel en Koran'. Het project gaat begin oktober van start met de verschijning het boek 'Koran en Bijbel in verhalen' bij Uitgeverij Unieboek.

Kern van het project is een website met onder meer de integrale teksten van de Bijbel en de Koran in moderne vertalingen. De site www.bijbelenkoran.nl wordt 6 december gelanceerd en verschijnt gelijktijdig in het Nederlands, Engels en Arabisch. De omroepen willen met het project de dialoog tussen christenen en moslims bevorderen, in Nederland en wereldwijd.

Het boek *Koran en Bijbel in verhalen* bevat een bloemlezing van verhalen die zowel in de Koran als in de Bijbel voor-

komen, waaronder het verhaal van de Schepping, Adam en Eva, de Ark van Noach/Noeh en de geboorte van Jezus/Isa. De verhalen zijn voorzien van een korte inleiding.

Het boek is geschreven door filosofe Marlies ter Borg en Karima Bisschop (webmaster van Moslima.nl), in samenwerking met godsdienstwetenschapper Marloes Keller van de IKON en diverse theologen. Tegelijkertijd verschijnt bij dezelfde uitgever een heruitgave van de meest recente Nederlandse vertaling van de Koran door professor Leemhuis.

De vertaling van de Koran door professor Leemhuis en de verhalen uit het boek 'Koran en Bijbel in verhalen' zullen ook onderdeel uitmaken van de site www.bijbelenkoran.nl Wie interesse heeft in het project kan op de site vast een mailadres achterlaten. Gepubliceerd: 02 oktober 2007 Bron: IKON

N.B. Het vorige nr. van BEGRIP jrg. 33 nr. 2 gaf al een voerproefje van tien Koran- en Bijbelverhalen door dezelfde auteurs.